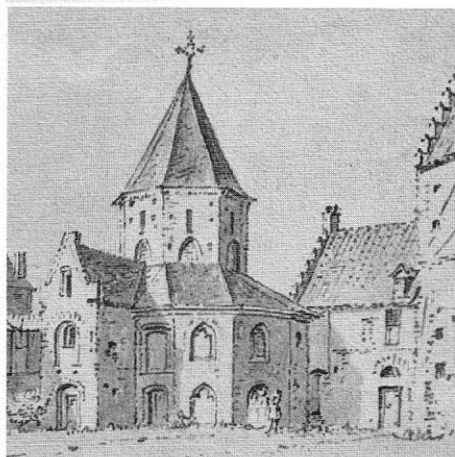
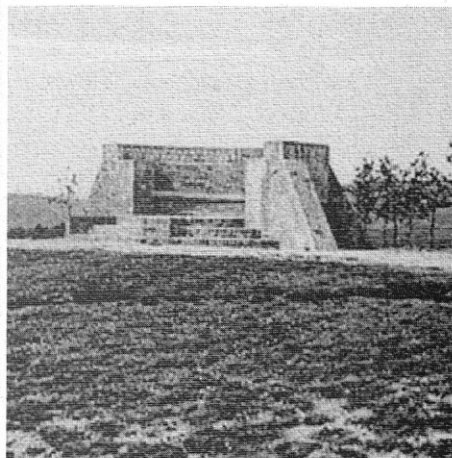

AMBT & HEERLIJK HEID

Jaargang 50
nummer 142
maart 2004

50 Jaar

Oudheidkundige Kring Rheden - Rozendaal 50 Jaar

Rozendaal

oudheidkundige kring RHEDEN-ROZENDAAL

Doelstelling

De Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal is opgericht 11 januari 1954 en heeft zich ten doel gesteld:

de bevordering van de kennis van de geschiedenis van land en volk van de Veluwezoom, in het bijzonder van de gemeente Rheden en Rozendaal. De Vereniging tracht dit doel te bereiken door het houden van lezingen en tentoonstellingen, het bewaren van historische voorwerpen en door het bevorderen van plaatselijk onderzoek op historisch gebied alsmede door steun van en samenwerken met instellingen, stichtingen of verenigingen die een soortgelijk doel nastreven.

Activiteiten

Het archief van de Kring wordt bewaard in het Gelders Archief Arnhem en omvat een grote verzameling boeken, dia's, foto's en andere voorwerpen. In overleg zijn deze archiefstukken ter inzage voor de leden.

Vier maal per jaar wordt er een lezing gehouden door een deskundige, die een interessant onderwerp belicht. In de zomer en winter wordt voor de leden een excursie georganiseerd.

Het eigen periodiek verschijnt per kwartaal, waarin onderwerpen behandeld worden die een raakvlak hebben met zowel de lokale als de regionale geschiedenis.

De Kring is aangesloten bij het Gelders Oudheidkundig Contact (GOC).

Bestuur

Voorzitter & Secretaris

E. Olde Rikkert
Sophiastraat 42
6882 NL Velp
Tel 026 3646618

Vice-voorzitter

W.M.J. de Wit
Diepesteeg 25
6994 CC De Steeg
Tel 026 4954344

Penningmeester

C. van Vugt
Prinses Irenelaan 26
6951 AH Dieren
Tel 0313 619569
Bank: Postgiro 1164291

Ledenadministratie

H. Bruil
Overhagenseweg 70
6883 GX Velp
Tel 026 3617864

Bestuursleden

P.J. Clous	Velp
A.H. van Manen	Dieren
M.A.B. Poorthuis	De Steeg

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ambt en Heerlijkheid

Is een uitgave van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal
Verschijnt 4 keer per jaar
Nummer 142, maart 2004
ISBN 1384-3362

Redactiecommissie

J. de Bruijn, H. Bruil, F. van Heusden,
I.M. ten Holte-Oerlemans,
P.J.A. Kamper sr en J.P. Rijnbende

Redactieadres

J. de Bruijn
Hogeweg 14B
6881 EC Velp
Tel 026 3640330

Abonnement

- In combinatie met lidmaatschap Oudheidkundige Kring
Individuele leden € 18 per jaar
Echtparen of samenwonenden € 25 per jaar
- Losse nummers exclusief verzendkosten € 4,25 per stuk

Vormgeving

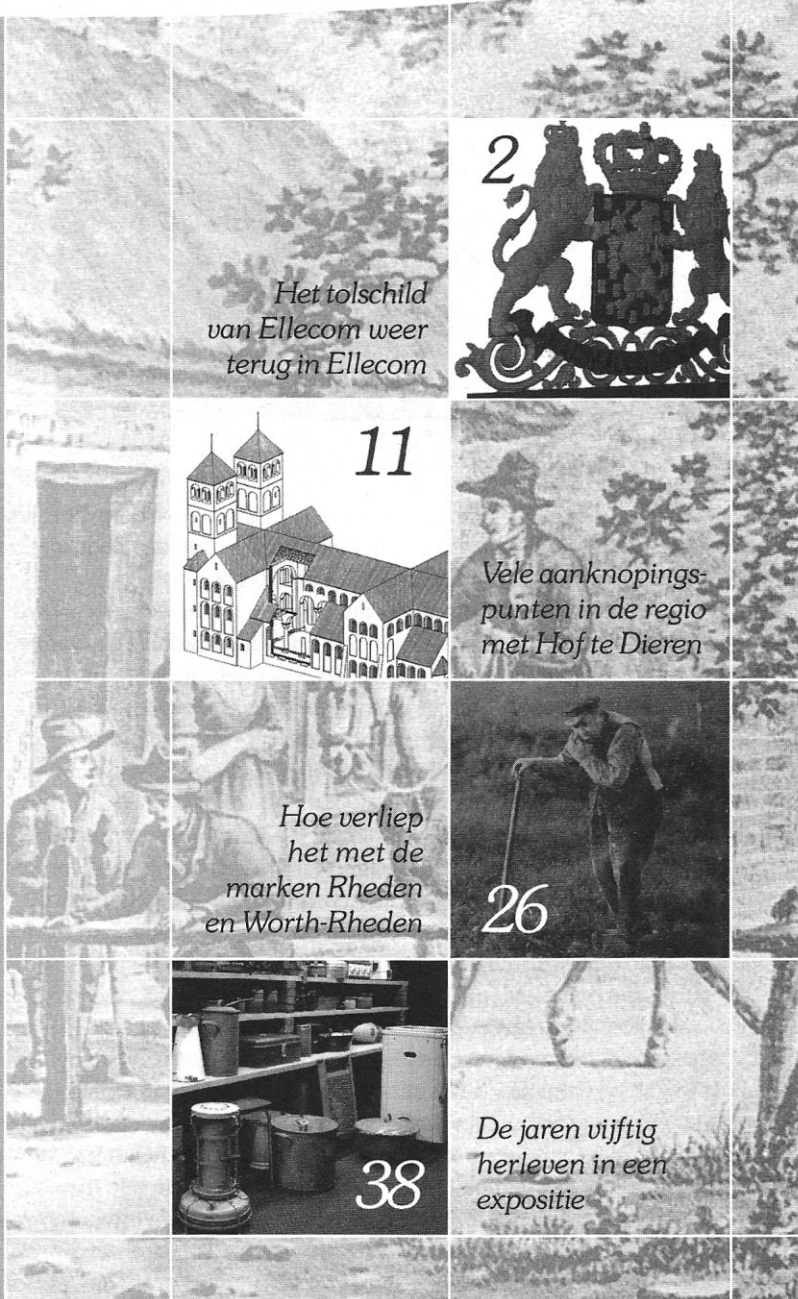
P.J.A. Kamper sr

Druk

Paverds Printshop Velp

Inhoud

- 2 Tollen
Tolhuizen
Tolschilden
Hans Rijnbende
- 10 Lezers
vragen/antwoorden
Co de Bruijn
- 11 'Hof te Dieren'
in de late Middeleeuwen
Deel 7
Frits Tesser
- 26 Einde van de Rheder en
de Worth-Rheder marken
Deel 1
Jolle Baltjes
- 38 Opening tentoonstelling
"Zuinigheid met vlijt....."
Arend Bulder
- 40 Bestuursmededelingen
Elise Olde Rikkert

De auteur Hans Rijnbende (rechts) in gesprek met wethouder J. Jansen bij de onthulling van het tolschild, foto Marc Pluim

Tollen Tolhuizen Tolschilden

Hans Rijnbende

Op 5 januari 2003 werd in het Ellecomse dorps huis het tolschild, ooit bevestigd aan het tolhuisje bij de ingang van de Middachter Allee te Ellecom, onthuld door wethouder Jansen en Hans Rijnbende, auteur van dit artikel en redactielid van *Ambt & Heerlijkheid*.

Jaren lang verbleef het tolschild in de kelder van het gemeentehuis, verborgen voor het oog van allen die het zo graag willen bewonderen. Op initiatief van de Oudheidkundige Kring en met medewerking van Ellecoms Belang en de gemeente Rheden werd het tolschild uit de kelder gehaald en zal te zijner tijd op een daarvoor bestemde plaats voor het publiek te aanschouwen zijn.

Zo was de situatie in januari 2003 en gelukkig kunnen we het tolschild nu in januari 2004, zoals u verder in het verhaal kunt lezen, in volle glorie aanschouwen in het dorps huis "Het Binnenhof" van Ellecom.

Zo'n tolschild verplaatst je dan direct weer in vervlogen tijden en roept ook (jeugd)herinneringen bij je op. Zo was er tussen Oegstgeest, mijn geboorteplaats, en Warmond een brug welke toegang gaf tot Warmond en je kwam het dorp niet binnen voor je een dubbeltje betaald had. Wanneer je er dan een vriendje had wonen zocht je mogelijkheden om ongemerkt de tol te passeren, want iedere keer een dubbeltje.....

Ook in onze omgeving waren er tolleren te vinden. Ik noem er enkelen: de tol te Spankeren tegenover herberg "De Luchte", een tol op de weg van Ellecom naar Doesburg, het tolhuisje bevindt zich nog steeds op de zelfde plaats (aan de rechter zijde van de weg), het tolhuis langs de weg van Loenen naar de Woeste Hoeve, het bijna gerestaureerde tolhuis aan de Keyenbergseweg te Hummelo en de drie tolleren aan de straatweg van Dieren naar Arnhem. Ook vlakbij Terlet aan de Apeldoornseweg en aan het begin van de Berkenlaan, stond een tolhuis. Behalve de genoemde tolhuisjes staan er in het hele land nog gebouwtjes die ooit tot tolhuis hebben gediend en herinneren aan een plek waar tol werd geheven. Nu zijn die gebouwtjes doorgaans in gebruik als woning of café-restaurant. Aan de Delftweg te Overschie vinden we bijvoorbeeld een woning met de naam 't Oude Tolhuys. In Schoonhoven staat aan de Tol nr. 10, het café De Tol. Hoewel de meeste tolleren aan het einde van de 19de eeuw verdwenen, bleven er toch nog een aantal tot ver in deze eeuw bestaan.

Het begrip tol

Het woord tol kent twee betekenissen: - de betaling die men verschuldigd is om een bepaald gebied te mogen betreden of passeren - de plaats waar men tol moet betalen: het tolhuis, het tolhek of de tolboom. Bij het heffen van de tol wordt, uit fiscaal oogpunt bezien, op verschillende gedachten gehinkt. Nu eens was het een soort douanerecht (in-, uit- en doorvoerrecht), geheven naar de soort en hoeveelheid van de passerende goederen. Dan weer was het de retributie (een bestemmingsbelasting) voor de aanleg en het onderhoud van water- en landwegen en bruggen. Van de tolleren die als retributie werden geheven rest ons niet veel meer dan de hiervoor genoemde gebouwen, een naamsaanduiding of bestaande documenten en afbeeldingen.

*Prent van een historische tol,
Belastingmuseum Rotterdam*

Water- en landtollen

Voor een goed begrip van de functie van de tolleren is een historisch overzicht noodzakelijk. Voor het gemak onderscheiden we in de historie twee soorten tolleren: water- en landtollen. De heffing van tolgeld werd opgelegd voor het bevaren of oversteken van een rivier of het gebruiken van een zandweg en voor de meegevoerde goederen. De riviertolleren, onder andere bij Lobith, Schoonhoven, Dordrecht en Vlaardingen dateren al uit de 11de tot de 13de eeuw. Tot in de 17de eeuw waren de watertolleren de belangrijkste, omdat door het nagenoeg ontbreken van goed-begaanbare wegen het vervoer van mensen en goederen grotendeels over het water plaatsvond. De tolrechten kwamen de landsheer toe in wiens gebied zich de rivieren bevonden. Voor de graven van Holland en Gelderland zijn de tolgelden belangrijke inkomstenbronnen geweest waarmee zij de kosten van hun hofhouding en oorlogen mede konden bekostigen. Ook gebruikten zij het tolsysteem om handel binnen hun gebied te begunstigen.

In de 17de eeuw begon het vervoer over land door nieuwe en betere wegen voorzichtig toe te nemen. De aanleg ervan werd gefinancierd uit opbrengsten van de wegtolleren. De door Constantijn Huygens in 1665 ontworpen straatweg van Den Haag naar Scheveningen is daarvan een voorbeeld. Op den duur verschenen op vrijwel alle verbindings- en invalswegen tolhuizen. Na het betalen van een op het tariefbord vermeld bedrag werd een tolhek of tolboom opgedraaid. De functie van land- en watertolleren liep op den duur uiteen. De watertolleren werden onder de naam convoien en licenten een soort in-, uit-, en doorvoerrechten die ten goede kwamen aan de centrale overheid, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

De landtolleren werden gebruikt om de vervoersvoorzieningen te verbeteren en te onderhouden. Deze situatie bleef onder de Betaafse republiek (1795-1806) en het Koninkrijk Holland (1806-1810) voortbestaan. Er werden zelfs nog extra tolleren op bestaande en nieuwe rijkswegen toegevoegd. Kort daarop schafte Napoleon bij decreet van 21 oktober 1811 alle rijkstolleren in Nederland af. De tolleren op wegen en bruggen, evenals kanaal- en sluisgelden die door de gemeenten of particulieren werden beheerd, mochten in stand blijven.

De 19de eeuw

Na de bevrijding van Napoleon werd door Willem I vanaf 1815 het systeem van tolleren weer voortvarend ter hand genomen om weg- en waterbouw te kunnen stimuleren. Hij beseftte terdege het belang van grote "land- en watercommunicatiën". De tolleren verschenen aan bestaande en nieuwe rijks-, provinciale-, gemeente-, en geconcessioneerde (particuliere) wegen. De koning had het oppertoezicht over alles wat de waterstaat van het koninkrijk betrof, wegen en bruggen inbegrepen. Met de uitvoering van tolzaken, zoals bijvoorbeeld pachtcontracten, werd de minister van Binnenlandse Zaken en Waterstaat belast. Het geldelijk beheer lag bij de minister van financiën.

Tolgelden moesten geheven worden in opvolgende afstanden van één uur gaans te voet (5000 meter) en zodanig, dat de steden zich altijd bevonden in het midden van een afstand. Men had dus telkens op een afstand van 2,5 km van een stad een tolboom te passeren. Zij die veel van de wegen met tolleren gebruik moesten maken kregen het recht zich bij de ontvanger van de tol te abonneren.

Foto uit 1984 van het tolhuis Ellecom aan het begin van de Middachter Allee

In sommige gevallen kon de tol voor een jaar worden afgekocht. Vóór het passeren van de tolpaal of tolboom moest aan de tolpachter (particulier) of de tolgaarder (ambtenaar) het verschuldigde tolgeld worden betaald. Volgens het in 1833 vastgestelde tarief voor de rijkstollen bedroeg dat bijvoorbeeld voor een los passerend paard 5 cent en voor zespersoonsdiligences en postwagens voor elk aangespannen paard 10 cent. Vrij van het betalen van tolgeld waren ondermeer de paarden van het koninklijk huis, boerderijen, molens en fabrieken gelegen binneneen afstand van twee en een halve km van de tol.

Veranderingen in transportmiddelen

Vanaf het midden van de 19de eeuw kon men voor het vervoer ook gebruik maken van de inmiddels door particuliere maatschappijen aangelegde spoorlijnen. Het gebruik van diligence en de trekschuit, eeuwenlang de transportmiddelen, verminderde aanzienlijk. Het gevolg hiervan was, dat bijvoorbeeld de opbrengst van de 7 tolleren op de weg Den Haag – Haarlem met zo'n 70% terugliep. Door de verminderde opbrengsten daalde het aantal tolleren drastisch. Alle rijkstollen werden dan ook uiteindelijk op 1 mei 1900 afgeschaft. Door de ontwikkelingen in de 20ste eeuw op vervoersgebied doken in de tarieflijsten van de nog bestaande gemeentelijke en particuliere tolleren nieuwe belaste objecten op zoals de stoomtram, de fiets en de auto.

Drie tolhuisjes

De eerste steen voor de straatweg Arnhem – Dieren werd in 1820 gelegd en wel op 21 juli. De aanleg bracht hoge kosten met zich mee en daarom werd de straatweg met drie tolleren bezwaard. Eén aan het begin van de Middachter Allee bij Ellecom, daar, waar zich nu de sauna bevindt. Het tolhuis lag op een afstand van ongeveer 3150 ellen van Dieren. Wat zullen veel mensen in die tachtig jaar de Ellecomse tol gepasseerd zijn. In het weekend echter was het bij de tol een rustige boel. Even, mooi aangekleed, op de foto gaan was dan een goede gelegenheid. Eén schuin tegenover de Posthoorn, nu een Chinees restaurant op een afstand van 5000 ellen van de eerste en het laatste tolhuisje ter hoogte van Bronbeek waarin nu een makelaardij is gevestigd, ongeveer 2500 ellen uit het midden van Arnhem.

*Het Worth-Rheder tolhuisje aan de Arnhemsestraatweg te Rheden, dat in 1934 is afgebroken
De tol is reeds in 1900 opgeheven*

Aan het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw lag het tolhuis bij Bronbeek er oud en vervallen bij. Het leek er zelfs op dat het onder de slopershamer zou sneuvelen. Burgemeester en wethouders van Arnhem vonden, dat het pand de reconstructie van de Remagenlaan en de Velperweg in de weg stond. De Gelderse Monumentencommissie opperde dat het verkeer hier “een te zware tol” eiste.

Zwaar was het, in vroegere tijd, in de ogen van velen wel vaker. Al sinds het ontstaan van Arnhem werden er bij de stadspoorten gelden geheven op alle have en goed dat naar binnen werd gereden. Veertig markten werden er per jaar in Arnhem gehouden, dus dat tikte lekker aan. De wegen tussen de steden speelden bij deze handel een uiterst belangrijke rol. Zo werd in 1683 de weg tussen Arnhem en Velp “langs het landgoed Prasichaef verlegt ende bekwaem gemaekt”, om bij regen- en wintertijden te kunnen gebruikt worden, aldus een nota uit die tijd.

Langs de weg van de Grebbe naar Zutphen stonden tien tolhuizen. Wegdeel nr. 8 was “den grooten weg der eerste Klasse” strekkende van de stad Arnhem tot aan de Keistraat in Dieren. En er gold voor de “gaarders der gabellen”, de tolbomen of tolhuizen een “strikt reglement voor de passage”.

Het traktement van de tolgaarders werd in december 1820 bepaald op f 300 's jaars. Daarbij werd f 14 lantaarngeld uitbetaald en kreeg men 3% gaarloon. En dan te bedenken dat het tolhuisje in Worth-Rheden een jaarlijkse opbrengst had van f 100 á f 150.

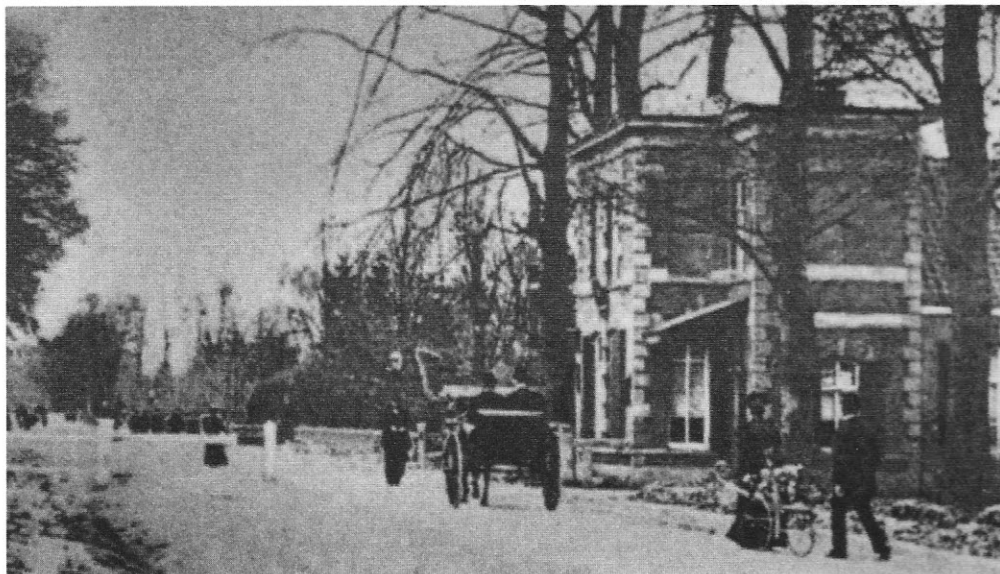

Foto uit 1890 van het Tolhuis tegenover Bronbeek te Arnhem

De tollen werden ingesteld bij Koninklijk Besluit van 7 juli 1820, waarbij tevens de tarieven werden bepaald. Het passeren van de tol was voor voetgangers gratis. Het laagste tarief van 1 cent betaalde men voor een kalf, schaap of varken, terwijl men voor paarden het hoogste tarief van 30 cent betaalde. Boeren van aangeglegen boerderijen hoefden, wanneer ze onder andere met een kar mestspécien ter “benificering” van hun land de tol passeerden, niets te betalen. Ook begrafenisondernemers die naar de begraafplaats in Ellecom gingen waren van betaling vrijgesteld. Bij marktgang betaalden de bouwlieden half geld.

Wie weigerachtig was of nalatig te betalen, verviel in een boete van vijftig maal het verschuldigde. De helft voor de tolgaarder, de andere helft voor de “Kas des weegs”. Natuurlijk ontving de gaarder der gabel (tolboom) ook een “instructie”. Hierin stond ondermeer, dat hij de ganse dag bij de gabel aanwezig diende te zijn en ook ‘s nachts de tolgelden diende te ontvangen. De slagboom mocht eerst na betaling geopend worden, de daglijsten diende hij nauwkeurig bij te houden en deze om twaalf uur ‘s nachts af te sluiten. Bij duistere nachten moest er altijd licht in de lantaarns bij de gabel branden en voor ontevreden passanten lag een klachtenboek in het tolhuisje klaar.

Sluiproute

Het was te begrijpen, dat veel voermannen een “sluiproute” kozen voor het vervoeren van hun handel om de tarievencontrole te omzeilen hetgeen dé doorn was in de ogen van de tolgaarders. Een van die sluiptwegen liep over het landgoed Klarenbeek, dat in het bezit was van de baronnen van Pallandt. De Commissarissen voor de Straatwegen van Grebbe naar Dieren beklaagden zich dan ook bij de Staatsraad Baron van Pal-

landt. Ze eisten dat de bewoners van Klarenbeek en Ren-en-Enk hun “vijandige toelatingen” zouden staken. Het baronnen-geslacht schijnt zich er weinig van aangetrokken te hebben. Tijdens de laatste stuiptrekkingen van de tol bij de Oude Velperweg zijn er her en der nog extra bomen en hekken geplaatst om de vrije doorgang te belemmeren.

Het nieuwe tolhuis verrees op een grondstuk dat voorheen aan de Planten- en Vogelentuin ter plekke behoorde. Later werd hier het nonnenklooster Sacré Coeur, later Politie school, gebouwd waarvan het koetshuis, pal naast het tolhuis, nog bewaard is gebleven en nu wordt gerestaureerd.

De laatste tolgaarders waren B.J. Heesbeen en H. Hogenboom. Na de opheffing van de tol op 1 mei 1900 is de tolbaas er vermoedelijk nog enkele jaren blijven wonen. Daarna ging de timmerman van Sacré Coeur er in wonen. Zijn dochter trouwde met sigarenhandelaar van Dijk en van het een kwam het ander: tot 1963 floreerde hier zijn sigarenzaak. In 1979 kwam er een einde aan deze zaak en werd het pand overgenomen door Mien Gerrits en Ciska Heesakkers. Zij begonnen er een speelgoedmuseum. In 1984 verkochten de dames het weer aan de makelaars Kuyk en Van Oldeniel en een jaar later werd het gerestaureerd.

INSTRUCTIE

VOOR DE GAARDERS DER GABELLEN OP DEN
GROOTEN WEG N°. 13, TUSSEHEN DIEREN
EN ARNHEM.

Artikel 1.

De Gaarder zal eerlijk en trouw al de bij hem ontvangen penningen der Gabel moeten verantwoorden, en overhandigen aan zoodanigen Ontvanger of Perfoon, als hem zal worden aangewezen.

Art. 2

Hij zal zorg dragen, dat er gedurende den ganseken dag iemand bij het tolhek gereed is, om de gelden van de reij- en pasfagiers te ontvangen, hetzij hij zelve, of iemand anders zijntentwege; zullende hij in allen gevalle moeten de gelden afgeven, die hij bij afwezendheid in zijne plaats zullende hij zich, onder geen voorwende, langer, dan één dag van de tolhek afwezen, en niet mogen abfenteren, zonder daartoe de Superieur te verzoeken. Ingevalle hij meer dan één ander perfoon opgeven, welke tolken is belast, en voor wiens eer-

Art. 3.

Hij zal zorgen, dat er ook des nachts iemand bij de hand zij tot het ontvangen der tolpenningen op de flagboomen.

In 1900 werden de tolleren opgeheven en verkocht. Het Ellemcomse huisje werd in 1903 afgebroken en verkocht voor f 4700,-

aan notaris J.N. v.d. Boom te Doesburg. Het tolhuisje in Worth-Rheden werd in 1934 afgebroken, terwijl het tolhuis bij Bronbeek, zij het in andere staat, nog steeds te bewonderen is.

Het tolschild

Kort nadat Willem I zich, met goedvinden van de mogendheden, tot koning uitriep (16 maart 1815) vaardigde hij een Koninklijk besluit (no. 71) uit waarin het door hem vastgestelde rijkswapen wordt beschreven. Dat wapen gold tevens als het koninklijke wapen hetgeen zeer bijzonder is voor landen met een vorstenhuis. Het wapen diende ter vervanging van het in januari 1814, kort na het vertrek van Napoleon en de op 2 december 1813 gevolgde inhuldiging van prins Willem als soeverein vorst, kennelijk wat overhaast samengestelde rijks- en koninkrijkswapen.

Het wapen wordt gekenmerkt door een in vieren gedeeld schild waarin onder andere het wapen van het prinsdom Oranje. Over dit heen is in het midden een schildje met het wapen van het huis Nassau geplaatst. Het wapen was een combinatie van het wapen der Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en het geslachtswapen van Nassau.

Ik heb al aangegeven dat het Nederlandse wapen tevens het Koninklijke wapen was. Het is gebaseerd op het wapen van Nassau: een gouden leeuw op een blauw veld met gouden blokjes. De Nassause leeuw werd in 1815 na het herstel van onze onafhankelijkheid gekozen als symbool voor de Nederlandse leeuw. De kroon, het zwaard en de pijlen, ontleend aan het vroegere Generaliteitswapen, zijn er aan toegevoegd.

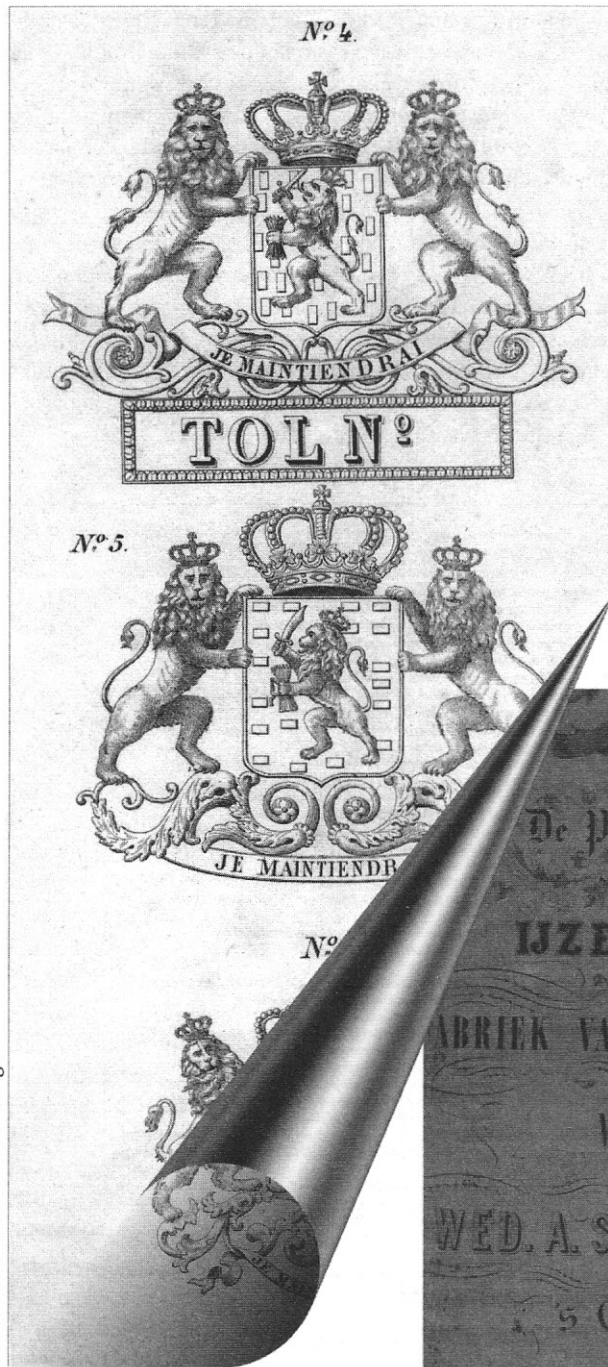
Tarief voor de Gabelen, in te vorderen aan de Tolleren op den grooten Weg van de Grebbe naar Dieren

1. Voor elk paard, muilezel, ezel of Runderbeest, gespannen voor een rijtuig met vier wielen, beladen boven de 1000 N. ponden *	" 30
2. " Idem als boven, beladen met 500 tot 1000 N. ponden	" 15
3. " Idem als boven beladen met minder dan 500 N. ponden en voor ongeladen Rijtuigen met vier wielen	" 07½
4. " Idem gespannen voor een Kar, beladen met Vrucht of Koopmansgoederen, tezamen meer dan 1000 N. ponden wegende	" 30
5. " Idem als voren van 500 tot 1000 N. ponden	" 15
6. " Idem als voren, niet minder dan 500 N. ponden en ongeladen	" 05
7. " Idem, gespannen voor een Chais of Kabriolet	" 07½
8. " elk paard gespannen voor een Arre-, Bak- of Vrachtslede	" 05
9. " ieder paard, voor een Reiskoets met zes paarden gespannen	" 10
10. " elk paard of muilezel, getadeld of los, of voor ieder paard of muilezel, ezel van een koppel paarden of muilezels	" 05
11. " elk paard, muilezel, ezel of runderbeest, gespannen voor een zoogenaamde Mallejan met hout beladen	" 15
12. " Dito gespannen voor een ongeladen Mallejan	" 07½
13. " Idem gespannen voor een zwaar geladen Boeren Wagen met hout	" 15
14. " elke bok, geit of hond, gespannen voor een rij- of voertuig met twee wielen	" 01½
15. " Idem, als voren voor een rij- of voertuig met Vier wielen	" 03
16. " elk los runderbeest of Ezel	" 01½
17. " elk Kalf, Schaap of Varken	" 01
18. " elke kudde Schapen of varkens, sterker dan vijftig stuks, in eens	" 50
19. Voor ieder paard gespannen voor Diligences of Postwagens Ingerigt voor niet meer dan 6 personen	" 10
Ingerigt voor meer dan 6 personen, doch niet meer dan 9 personen	" 12½
Ingerigt voor meer dan 9, doch niet meer dan 12 personen	" 15
Ingerigt voor meer dan 12, doch niet meer dan 18 personen	" 17½
20. Voor de bijwagens, behoorende tot een diligence of postwagen zal evenals voor de diligences of postwagens worden betaald naar mate van het getal plaatsen en den aangespannen paarden. Bij het terugkeeren der bijwagens zal indien dezelve ledig zijn, de gewone tol, waaraan de rijtuigen, geene diligences zijnde, zijn onderworpen, verschuldigd wezen. De bok of voermansbank, wanneer deze niet overdekt is, zal bij het berekenen van het aantal plaatsen in een diligence postwagen of bijwagens niet in aanmerking worden genomen.	
21. " ieder paard gespannen voor eene Hassen Kar met 4 of 2 wielen	" 30

Aldus voorgedragen door Commissarissen der Negotiatie voor den Straatweg van de Grebbe naar Dieren en van Arnhem naar Apeldoorn,

Den 16 Maart 1838,

* In 1869 werd de maat Nederlands pond vervangen door kilogram.

Voor het kiezen van een rijkssymbool is dikwijls een beroep gedaan op het dierenrijk. De adelaar en de leeuw zijn daarbij populair. Zo was het symbool van heerschappij onder meer van het Romeinse en het Franse keizerrijk de adelaar. Het gebruik van de leeuw, de koning der dieren, als symbool stamt waarschijnlijk uit de tijd van de kruistochten.

De bundel pijlen, het zwaard en de kroon op de leeuw duiken als attributen aan het einde van de 16de eeuw op penningen en zegelstempels van de Verenigde Nederlanden op. In het begin van de 17de eeuw verschijnen ze ook op munten. De pijlbundel is een symbool van eendracht. Eerst bestond de bundel uit 17 pijlen, verwijzend naar de 17 Nederlanden, later werden het er zeven in verband met de afgesplitste Noordelijke gewesten, die zich in de republiek (de Staten-Generaal) verenigden.

Het zwaard is een zinnebeeld van recht. Twee gekroonde aanzienlijke leeuwen als schildhouders, zoals bij het tolschild van Ellecom, en een kroon op het schild zijn toevoegingen die eveneens in de eerste helft van de zeventiende eeuw ontstaan. Uit het koninkrijkswapen is ook het Ellecomse tolschild ontstaan: twee naar je toekijkende staande leeuwen, die het wapenbord met de leeuw, zwaard en pijlenbundel ondersteunen. De blokjes op het schild zijn staande (gouden) blokjes. Onder het schild de wapenspreuk "Je maintiendrai", ik zal handhaven.

IJzergieterijen

Bij het woord "IJzergieterijen" doemt het beeld op van een onregelmatige reeks van hoge en lage gebouwen, waarboven grote schoorstenen hun zwarte rook uitblazen. Met binnen ovens als brakende vuurmonsters en ontzettend zware hamerslagen op ijzereen gevaarten die de grond doen trillen. Witgloeiend ijzer stroomt als ware het water naar de bakken van de gietvormen. Kortom, een ambachtelijk bedrijf met een oorverdovend lawaai van machinerieën, dan weer met harde en doffe geluiden, dan weer helder en snorrend. Helemaal onjuist is deze kenschets niet. De gieterijen van weleer waren niet bepaald milieuvriendelijke ondernemingen met een gezond werkklimaat voor het perso-

neel. In de negentiende eeuw werden ze in de volksmond wel vergeleken met "Het Hellevuur", "Paleis van een Vulkan" enz. Heden ten dage gaat het er allemaal anders toe, maar een echt schone onderneming zal het nooit worden.

De term "Ijzergieterij" wekt wellicht de indruk, dat er altijd sprake zou zijn van hetzelfde materiaal. Dat is geenszins het geval. Naast ijzer werd ook met zink en koper gewerkt. Aanvankelijk waren ijzergieterijen bedrijven waar men zich in eerste instantie toelegde op het gieten van allerhande, vaak huishoudelijke producten.

In de negentiende eeuw zien we de ijzergieterijen tevens als onderdeel en hulpbedrijf van de machinefabriek. Als men spreekt over ijzergieterijen is er dus vaak sprake van een complexe bedrijfsinrichting waar, naast eenvoudige gietstukken, tevens omvangrijke werkstukken als ijzerconstructies, machines, stoomketels enz. konden worden vervaardigd, waarbij naast gietijzer ook smeedijzer en andere metalen werden verwerkt.

Vooraf in de tweede helft van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw beleefden de ijzergieterijen in Nederland hun bloeitijd. In eerste instantie kwamen ze voor in het oosten van ons land. De aanwezigheid van ijzererts en voldoende water waren gunstige vestigingsfactoren. Het materiaal bleek zich goed te lenen voor ornamenteel werk dat men gestalte kon geven door vloeibaar metaal in een zandvorm te gieten. Zodoende was dit materiaal uitermate geschikt voor wapenschilden, die zich onder meer kenmerken door veel ornamentiek.

Wapenschilden van ijzer

Tot de bekendste negentiende-eeuwse gieterijen behoren de firma's L.J. Enthoven en Co en de Wed. A. Sterkman en Zn, ofwel "De Prins van Oranje" genaamd, beide te 's-Gravenhage en de Koninklijke Stoomfabriek in Zink en andere metalen "F.W. Braat" te Delft en de firma L. Schulz te Zeist.

Deze ondernemingen hadden in de tweede helft van de negentiende eeuw een groot aandeel in de productie van onder meer wapenborden in handen, niet enkel voor Hofleveranciers maar ook voor de diverse overheidsinstellingen, zoals de Koninklijke

Marechaussee, Post- en Telegraafkantoren, de Belastingen en Douane. Het tolschild van onder andere het Tolhuis te Ellecom was dus eigendom van laatstgenoemde.

Later waren vooral de gieterijen Ubbink uit Doesburg en Metaalgieterij "Holland" te Amsterdam actief met het vervaardigen van dergelijke wapenborden. Bij deze firma's kon men dan wapenborden bestellen, daarnaast kon men in sommige gevallen hetzelfde bord verkrijgen bij verschillende gieterijen, waarbij de prijs dan ook anders was. Zo zou in 1857 een wapenbord bestemd voor de Rijkstelegraaf in zink f 32,- en in ijzer f 17,- per stuk kosten bij de Heeren Enthoven & Co te 's-Gravenhage bij een minimale afname van veertig stuks. In 1870 bestelde de overheid zo'n vijftig ijzeren wapenborden voor de postkantoren tegen f 13,50 per stuk bij "De Prins van Oranje" in Den Haag. Ook al gaat het hier om een gewijzigde versie, ze waren dus aanzienlijk goedkoper dan die uit 1857.

Bij welke firma het tolbord in Ellecom vervaardigd is, is helaas niet te achterhalen daar bovengenoemde firma's niet meer bestaan. In de tolschildencatalogus van "De Prins van Oranje" - pagina 8 - komt een tolschild voor dat exact gelijk is aan het Ellecomse tolschild.

Het kleurenschema voor het voormalige en het huidige rijks- en koninklijk wapen is volgens het Soeverein Besluit 14 januari 1814, no 133, zoals gewijzigd bij K.B. 24 augustus 1815 no. 71 en 24 juni 1816, no.77.

Het wapenschild

Schild	blauw (azuur)
Blokjes	goud
Leeuw	goud
Kroon	goud (Koninklijke kroon) Uitvoering gelijk aan "kroon op het wapenschild"
Tong	rood
Nagels	goud
Zwaard	zilver met gouden gevest
Pijlen	zilver met gouden punten
Lint	goud

De uitvoering van de rijkswapenborden op grond van deze richtlijnen is altijd gebaseerd geweest op de persoonlijke opvattingen van de schilder, zodat kleurverschillen nog al eens voorkomen.

Het tolschild van Ellecom

Het Ellecomse schild heeft veel geleden. Er zitten scheuren in en roestplekjes dringen overal door de verflaag heen. Geen wonder als men bedenkt dat het tolschild tientallen jaren regen en wind getotseerd heeft. Toen het archief van onze Kring naar Arnhem verhuisde diende er voor het tolschild een definitieve bestemming gevonden te worden. Mede dankzij de inspanning van ons bestuurslid Marianne Poorthuis en wethouder Jan Jansen is de Oudheidkundige Kring, die eigenaar van het schild is/was, daar in geslaagd.

Op 4 januari 2004 werd het tolbord, gerestaureerd in Amsterdam, namens onze kring overgedragen aan de gemeente Rheden, die het op haar beurt weer in bruikleen afstond aan de Stichting Dorps huis Ellecom.

Mevrouw E. Olde Rikkert, voorzitter van onze vereniging, mocht het samen met wethouder J. Jansen onthullen. Het tolschild is gerestaureerd in de kleuren zoals de situatie was voor de restauratie.

Bronnen:

Belasting- en Douanemuseum te Rotterdam

Gemeente Archief Rheden

Herinneringen aan de Middachter Allee, Hans Rijnbende

Waar de tolgaarder wikte en woog, J.H. Drost

Lezers vragen antwoorden

Enige tijd geleden kregen wij een vraag van J. Kaldenbach, Hoofd van de Dienst Nederlandse Genealogische Vereniging te Weesp.

Een hoogleraar uit Osnabrück vroeg tijdens een symposium over *Annette von Droste-Hülshoff* of er in Holland wellicht iets bekend zou zijn over de reis die zij destijds in 1834 naar Oost-Nederland gemaakt heeft.

In het tijdschrift 'Gens Nostra' van de Nederlandse Genealogische Vereniging, jaargang 58 – nr 7/8, juli/augustus 2003, staat over het bovenstaande het volgende vermeld:

Annette von Droste-Hülshoff. Deze beroemde Duitse schrijfster (1797-1848) heeft tussen eind augustus en eind september 1834 Nederland bezocht. Zij was er de gast van de familie De

Galleris en kwam o.a. in Hengelo, Zutphen (goed Vieracker), slot Middachten, de Buthe (herberg 't Vosje), Brummen (hof te Dieren), Rozendaal (slot Klarenbeek), Velp, Beekhuizen, Baak, Apeldoorn (het Loo) en slot Arcen bij Venlo. Het is tot nu toe de Droste-Beratungstelle bij het Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Hörster Platz 4-5 in D-48417 Münster, niet gelukt vanuit Nederland een schriftelijk bewijs van haar bezoeken te vinden. Wie kent de juiste bronnen hiertoe of heeft zelf iets gevonden? Ideeën of oplossingen graag naar:

Redactiecommissie Ambt & Heerlijkheid per adres
J. de Bruijn, Hogeweg 14B, 6881 EC Velp
E-mail co.debruijn@planet.nl

Opmerking:

Het zal de goede lezer opgevallen zijn dat er bij de plaatsaanduidingen enige vergissingen in het spel zijn: zoals Vierakker dat bij Baak ligt, Hof te Dieren bij Dieren, kasteel Rosendaal bij Rozendaal, en Klarenbeek ligt tussen Hall en Voorst.

Uiteraard kunnen lezers van ons tijdschrift relevante informatie ook kenbaar maken aan de redactie van A & H.

'HOF TE DIEREN'
IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Frits Tesser

Deel 7

VAN KONINGSGOED TOT KERKELIJK BEZIT

De zoektocht naar de oorsprong van de hof te Dieren werd de vorige keer afgesloten met de constatering dat de hof waarschijnlijk op het einde van de negende of in de eerste helft van de tiende eeuw werd gesticht. Tegen het midden van de elfde eeuw schonk keizer Hendrik III het koningsgoed aan het Sticht Sint Simon en Judas in Goslar. Je zou het onderzoek daarmee als afgerond kunnen beschouwen, ware het niet dat nog één vraag overblijft: waarom schonk de keizer juist die hof gelegen in het randgebied van het rijk aan het Sticht in Goslar? Een koningsgoed dichter in de buurt zou voor het Sticht profijtelijker zijn geweest. Wij hebben het al eens eerder uitgerekend: je deed er ongeveer 11 dagen over om van Dieren in Goslar te komen, tenminste als je geen pech onderweg had. De grote afstand was beslist een obstakel. Er moet dan ook een aparte reden zijn geweest waarom de hof in bezit van het Sticht Sint Simon en Judas kwam.

De schenking van de hof te Dieren aan het Sticht Sint Simon en Judas in Goslar heeft waarschijnlijk een politieke achtergrond. Het conflict tussen keizer en hertog halverwege de elfde eeuw ging aan onze streek niet ongemerkt voorbij, zoals recente publicaties aantonen. Sporen daarvan zijn terug te vinden in Nijmegen, Deventer en Zutphen.

Ook de hof te Dieren was bij de gebeurtenis betrokken. Als gevolg daarvan gaf de keizer aan het koningsgoed een nieuwe bestemming. Wanneer de overdracht aan het Sticht in Goslar precies plaatsvond, is niet meer na te gaan bij gebrek aan een schenkingsoorkonde.

*Heinricus imperator Hendrik (III) keizer,
die 'de Zwarte' werd genoemd
Afbeelding in 'Wereldkroniek' van
Ekkehard van Aura uit ca. 1114*

De oprichting van het Sticht was een initiatief van Hendrik III en het is bekend dat hij er alles aan deed om het Sticht, dat in de oorkonden 'monasterium' (klooster) wordt genoemd, een goede start te laten maken. Het moest financieel onafhankelijk kunnen zijn. Daarom schonk hij keer op keer goederen uit het koninklijke bezit aan zijn stichting, ook na de inwijding van de Dom op 2 juli 1051. De hof te Dieren was een van die schenkingen; dit althans lijkt de meest voor de hand liggende veronderstelling.

De zorg van de keizer voor zijn Sticht in Goslar was echter niet de enige reden waarom de hof te Dieren aan die instelling werd toevertrouwd. Er was nog een andere omstandigheid, die de beslissing om de hof aan het kapittel in Goslar over te dragen, heeft beïnvloed namelijk een van politieke aard. Wij kunnen zelfs zeggen dat de politieke factor de doorslag heeft gegeven. De omstandigheid waarop wordt gedoeld, waren de gebeurtenissen die zich tegen het midden van de elfde eeuw in Lotharingen hebben afgespeeld. De hof te Dieren was daarbij betrokken, zij het indirect. Willen wij zicht krijgen op wat er toen is gebeurd dan moeten wij ons verdiepen in de gebeurtenissen die de geschiedenis van de hof een beslissende wending hebben gegeven.

De protagonisten van het drama waren Godfried met de Baard, hertog van Opper-Lotharingen en koning Hendrik III, vanaf 1046 keizer van het Heilige Roomse Rijk.^{A)} Het toneel van de strijd was Lotharingen, sinds 959 opgesplitst in twee hertogdommen: Opper- en Neder-Lotharingen.^{B)} Dieren was gelegen in Neder-Lotharingen waarvan Groningen de noordelijkste plaats was; de zuidgrens liep van Kamerijk (Cambrai) oostwaarts richting Maas en vandaar langs de zuidrand van de Ardennen door de Eifel naar Andernach aan de Rijn.

In Lotharingen waren regelmatig ongeregeldheden. Net als in West-Frankenland streefde de elite naar onafhankelijkheid. Maar de spanningen liepen wel erg hoog op toen Godfried met de Baard, zoon van hertog Gozelo I, in 1044 in conflict raakte met koning Hendrik III.

Gozelo I was in 1023 hertog van Neder-Lotharingen geworden. In 1033 benoemde keizer Koenraad II hem tevens tot hertog van Opper-Lotharingen. Dit was iets uitzonderlijks want sinds de splitsing in twee hertogdommen was het bestuur over Lotharingen niet meer in handen van een persoon geweest. De reden van de benoeming was de dreiging die uitging van graaf Odo van Champagne die keizer Koenraad het koninkrijk Bourgondië betwistte.

A. *Koning Hendrik III werd op 25 december 1046 in Rome door paus Clemens II tot keizer gekroond.*

B. *In 959 splitste Bruno, aartsbisschop van Keulen (953-965), die door zijn broer koning Otto I in 953 tot hertog van Lotharingen was aangesteld, het gebied in twee afzonderlijke*

hertogdommen: Opper- en Neder-Lotharingen. In Opper-Lotharingen werd graaf Frederik, zoon van palts graaf Wicheric, hertog (959-978), in Neder-Lotharingen werd graaf Godfried van Gulik tot hertog aangesteld (959-964). Na het overlijden van Godfried in 964 bleef de post tot 977 onbezet. In dat jaar werd Karel, zoon van Lodewijk van Overzee

en koning van West-Frankenland, hertog van Neder-Lotharingen. Daarmee was de splitsing van Lotharingen in twee hertogdommen definitief.

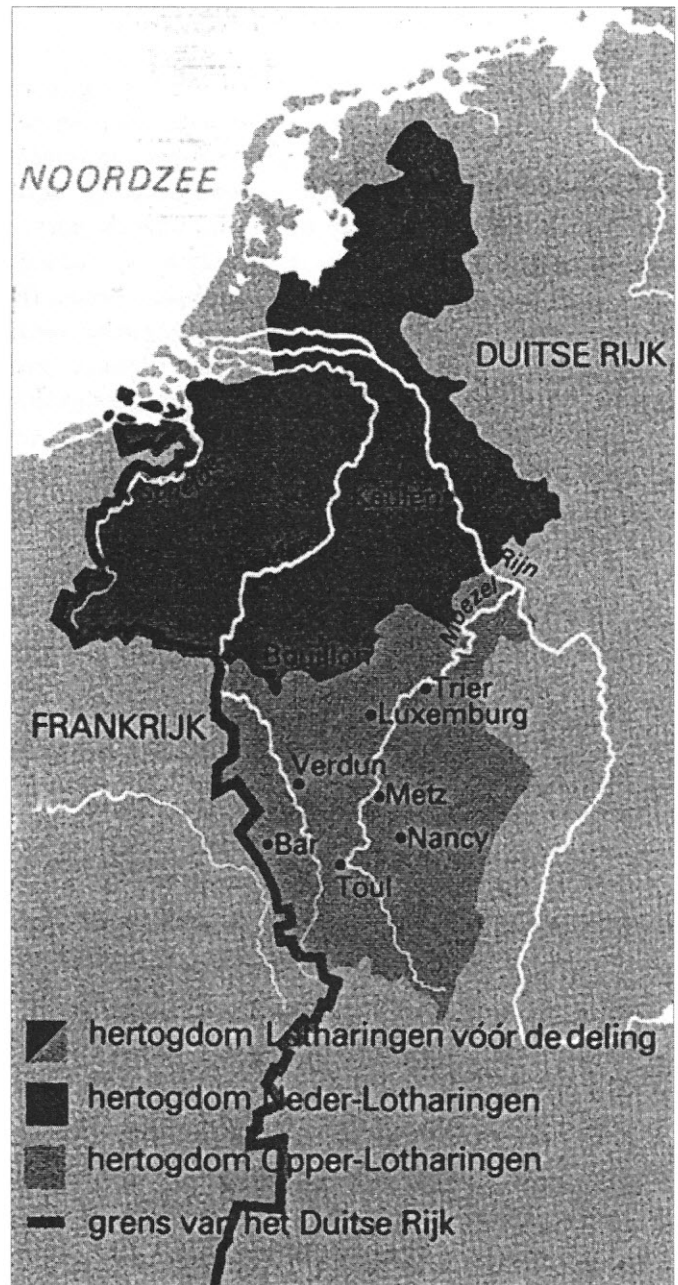
Zie W. Jappe Alberts, Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn van ca. 800 tot 1288, Assen 1979, p. 11-13.

Begin 1033 had Odo als voorproefje Toul en omgeving geplunderd. Om het gevaar te keren stelde de koning Gozelo, die hertog van Neder-Lotharingen was, aan tot hertog voor heel Lotharingen. De benoeming was mogelijk omdat hertog Frederik III van Opper-Lotharingen kort daarvoor was overleden. Dat een bundeling van krachten nodig was, bleek in 1037 toen Odo met een groot leger Lotharingen binnenviel. Bij Bar-le-Duc (zuidwestelijk van Verdun) kwam het tot een veldslag. Dank zij Reginard, bisschop van Luik, die op het kritieke moment van de strijd te hulp schoot, werd de overwinning behaald. Graaf Odo sloeg op de vlucht, maar werd ingehaald en gedood. In de slag streed ook Godfried met de Baard mee, Gozelo's zoon.

Hertog Gozelo I overleed in april 1044. Godfried die geruime tijd zijn vader had bijgestaan in het bestuur van het land en veel ervaring had opgedaan, meende de meest aangewezen kandidaat te zijn voor de opvolging. Maar koning Hendrik III besliste anders. Hij wilde niet teveel macht bij één persoon, zeker niet bij Godfried die zeer kordaat in zijn optreden was en over een grote spreekvaardigheid beschikte. Daarom vroeg de koning aan hertog Gozelo kort voor zijn overlijden medewerking te verlenen aan de benoeming van Godfried's oudere broer Gozelo II tot hertog van Neder-Lotharingen. Godfried zou dan hertog van Opper-Lotharingen worden. Zo gebeurde het ook: Lotharingen werd opnieuw in twee hertogdommen gesplitst.

Hoogtepunt in de geschiedenis van Lotharingen was de periode waarin de graven van het huis van Ardennen hertog waren: Gozelo I, Godfried met de Baard en Godfried met de Bult (1069-1076), "de laatste hertog met gezag waarvoor men gebogen had". Na hem verloor het ambt meer en meer aan betekenis. In de 12de eeuw hield Neder-Lotharingen feitelijk op te bestaan. Opper-Lotharingen verbrokkelde door de opkomst van de bisschoppelijke vorstendommen Verdun, Metz en Toul en de wereldlijke leenstaatjes.

Kaart Grote Winkler Prins

DE WOEDE VAN GODFRIED

Het zal duidelijk zijn dat Godfried zich heel erg genomen voelde. Hij zond vrienden en gezanten naar de koning met het verzoek op het besluit van de verdeling terug te komen. Maar tevergeefs! Hendrik III bleef onverbiddelijk. Godfried voelde zich zeer miskend en rebelleerde. Hij verzocht zijn vazallen te zweren dat zij hem drie jaar lang trouw zouden blijven en niet naar het koninklijke leger zouden overlopen. De reactie van de koning kon niet uitblijven. In september 1044, op de rijksdag te Aken, werd Godfried van al zijn lenen vervalten verklaard. Ook het graafschap Verdun, een vaderlijk erfgoed, werd hem ontnomen. Maar Godfried accepteerde die vernedering niet en ging over tot gewapend verzet.

In 1047 werd een proces in gang gezet om hem van zijn hertogelijke functie te ontheffen. Toen daarbij het bericht kwam dat zijn zoon, die in gijzeling werd gehouden, was overleden (de oorzaak is niet bekend), barstte de bom. Tot het uiterste getergd rukte Godfried samen met zijn bondgenoot Boudewijn V, graaf van Vlaanderen, op naar Neder-Lotharingen en stak in Nijmegen het koninklijke paleis in brand, dat onherstelbaar werd beschadigd. Vervolgens trok hij met Boudewijn naar Opper-Lotharingen en reageerde zijn woede af op Verdun, waar hij drie jaar eerder nog graaf was geweest. Onder leiding van beide krijgsheren drong het soldatenvolk op 25 oktober de stad binnen en stichtte op verschillende plaatsen brand. Er vielen veel slachtoffers (multimoda strage commissa). Ook de kathedraal van Onze Lieve Vrouw vatte vlam, wat niet de bedoeling was. Godfried en de zijnen probeerden het vuur nog te doven, maar tevergeefs (duce turmaque militari frustra obnitente). Er ging een groot aantal kerkschatten en boekwerken verloren.¹⁾

Toen paus Leo IX begin juli 1049 de ban over Godfried uitsprak, werd het verzet gebroken. Hij gaf zich over en werd in verzekerde bewaring gesteld van de bisschop van Trier.

Laurentius van Luik vertelt in de "Handelingen van de Verdunse bisschoppen", dat Godfried daarop vrede sloot met bisschop Diederik van Verdun, de geroofde goederen teruggaf en openlijk boete deed. "Bijna naakt en kruipend op knieën en ellebogen, sleepte hij zich berouwvol tot voor het altaar van de kerk die hij in brand had gestoken. Men zegt dat hij zich daar vele zweepslagen liet toedienen." Godfried stelde ook een aantal bezittingen beschikbaar om met de opbrengst daarvan de schade te herstellen. Meerdere schenkingen volgden, maar dit alles "was lang niet voldoende in vergelijking met het kwaad dat hij had aangericht", schrijft Laurentius in zijn kroniek.

Het gedrag van de penitent miste zijn uitwerking niet. De kerkelijke ban werd opgeheven, de inwoners van Verdun toonden zich vergevingsgezind en Godfried kreeg de grafelijke rechten die hij van zijn voorouders had geërfd, weer terug: hij werd opnieuw als graaf van Verdun aanvaard.²⁾

Hoe het verder met de gewezen hertog afliep, is voor dit artikel niet van belang. Wel kan nog gezegd worden dat vooral door bemiddeling van de paus en tussenkomst van de rijksgroten de betrekkingen tussen Godfried en Hendrik III werden hersteld. In 1051 behoort hij tot de gasten die in Goslar samen met de vorst bijeen waren voor de viering van het Kerstfeest. Maar kort daarop verslechterde de verhouding weer. Dat was in 1054 toen Godfried zonder Hendriks goedkeuring trouwde met Beatrix,³⁾ weduwe van de puissant rijke markgraaf Bonifatius van Toscane, die twee jaar daarvoor door sluipmoord om het leven was gekomen. In 1056, het sterfjaar van Hendrik III, volgde de verzoening. Maar het duurde tot 1065 voor Godfried opnieuw hertog in Lotharingen werd. Dit maal in Neder-Lotharingen. Dat was onder Hendrik IV. Godfried stierf eind december 1069 in Verdun en werd op eigen verzoek begraven in de kathedraal van O.L. Vrouw die indertijd door zijn toedoen zoveel brandschade had opgelopen.

DE WAARDIGE REACTIE VAN DE KEIZER

De opstandigheid van Godfried en de vernielingen die in 1047 werden aangericht betekenden gezichtsverlies voor de keizer. De graven van het Huis der Ardennen, waartoe Godfried behoorde, stonden bekend om hun trouw aan het centrale gezag. De zoon van Gozelo I had daar blijk van gegeven toen hij in 1037 onder leiding van zijn vader, deelnam aan de veldtocht tegen Odo II, graaf van Blois-Champagne. Godfried was ongetwijfeld een ambitieus iemand, maar ook de keizer ging niet helemaal vrij uit. Het mag waar zijn dat door de dood van graaf Odo de westgrens van het rijk van een gevaarlijke dreiging was bevrijd en dat een concentratie van macht in de handen van één persoon niet meer nodig was. Dit neemt niet weg, dat de wijze waarop de keizer Godfried tegemoet trad weinig tactvol is geweest.

De gevolgen waren pijnlijk. Het verlies van de palts in Nijmegen en van de bisschopskerk in Verdun was meer dan materiële schade alleen, het betekende voor de keizer ook een politieke blamage. De palts in Nijmegen was een centrum van koninklijke macht in onze streken. Hendrik kwam daar graag en hij had er ook dierbare herinneringen aan. In Verdun had hij in 1046, een jaar voor de overval, de bisschopszetel toevertrouwd aan Diederik, die kapelaan van de koninklijke hofkapel was en zijn directe medewerker. De aanslag op de kathedraal kwam dan ook hard aan. Godfried's optreden werd gezien als een schaamteloze, heiligschennende daad die niet ongestraft kon blijven.

C. "Godefroid, comme vassal de Henri III, était obligé, en vertu de la coutume traditionnelle, de demander l'autorisation de son suzerain pour contracter ce mariage; et Béatrice, qui avait certains liens de parenté avec le souverain germanique, se trouvait astreinte à la même obligation". H. Glaesener, *Un mariage fertile en conséquences (Godefroi le Barbu et Béatrice de Toscane)*, *Revue d'histoire ecclésiastique*, 42(1947)392.

Hendrik III reageerde op een kalme, bijna afstandelijke manier. Na de dood van Godfried's broer, Gozelo II, die in 1046 overleed, stelde de koning graaf Frederik, uit het Huis van Luxemburg, aan tot hertog van Neder-Lotharingen. In Opper-Lotharingen werd graaf Adalbert, heer van Longwy (noordoostelijk van Verdun), hertog met de opdracht Godfried te bestrijden en uit te schakelen. Maar Adalbert kwam in 1048 in een gevecht met de rebellen om het leven. Hij werd opgevolgd door zijn broer Gerard, graaf van Châtenois, beter bekend als Gerard van de Elzas.³⁾

Ook in een ander opzicht maakte Hendrik III duidelijk dat hij de soevereine heerser en de uiteindelijke winnaar was. Monumentale bewijzen daarvan zijn te vinden op het Valkhof in Nijmegen, in de Lebuïnuskerk te Deventer en op het 's-Gravenhof in Zutphen. Ook de hof te Dieren hoort in het rijtje thuis, alleen op een andere manier. In de hof werd geen gedenkteken opgericht zoals op de genoemde plaatsen. De keizer koos voor een praktische oplossing; hij vertrouwde de hof toe aan zijn kloosterstichting St. Simon en Judas in Goslar.

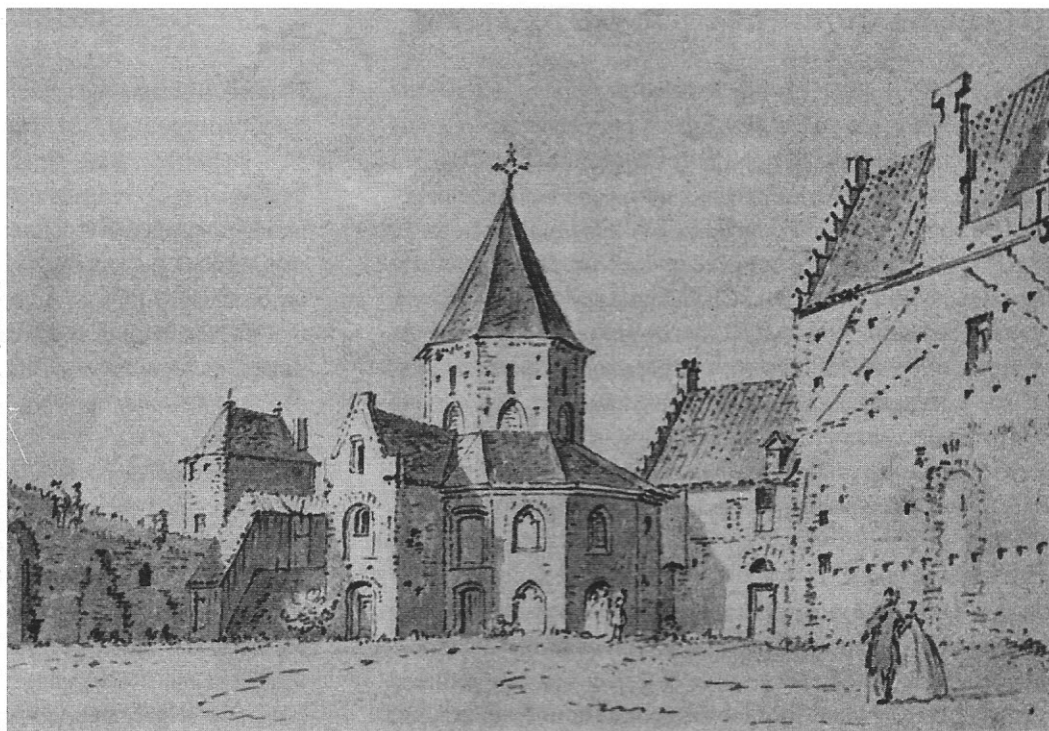
Het lijkt zinnig de verschillende keizerlijke creaties onder de loupe te nemen. Aan de hand daarvan wordt duidelijk dat de schenking van de hof te Dieren aan het Sticht in Goslar paste bij de initiatieven die Hendrik III nam om het geschonden imago te herstellen.

Zegel van koning Hendrik III
In randschrift:
HEINRICVS
TERTIVS
DEI GRA REX
(Hendrik de Derde door Gods genade koning)

Pentekening van de Nicolaaskapel in Oostindische inkt gewassen van Hendrik Spilman (1721-1784), naar een tekening van Cornelis Pronk (1691-1759). Vanaf de omwalling links heeft de bezoeker uitzicht op de Waal en de Betuwe. De kapel is zestienhoekig. De uitbouw aan de westzijde geeft toegang tot een achthoekige binnenruimte. Op de verdieping vlak boven de voorhal bevond zich de keizerlijke loge. De bovengalerij heeft aan de zuidoostkant een verbinding met het paleis.

Het Valkhof. Historisch Nijmegen

DE KAPEL VAN DE HEILIGE NICOLAAS OP HET VALKHOF TE NIJMEGEN

Het verlies van het koninklijke paleis in Nijmegen stelde de keizer en zijn hofhouding voor grote problemen. De palts kon niet meer benut worden voor bijeenkomsten, er kon niet meer overnacht worden enz. Daarom kwam het goed uit dat Hendrik in 1045 de beschikking kreeg over Sint-Suibertwerth, Duisburg en bijbehorende bossen. De goederen werden verworven op basis van ruil: paltsgraaf Otto, zoon van Ezzo, aan wie de bezittingen toebehoorden, werd hertog van Zwaben en Hendrik eigenaar van het familiegoed rechts van de Rijn.

Vooralsint-Suibertwerth was een belangrijke aanwinst. Het was (toen) een eiland (werth) in de Rijn met een klooster (Sint Suibert), gelegen op korte afstand van Düsseldorf. Op die plaats, zuidwestelijk van het klooster, werd na de verwoesting van het Nijmeegse paleis in 1047 een nieuwe palts gebouwd. In 1050 kwam Hendrik voor de eerste keer op bezoek. Later werd de naam Sint-Suibertwerth veranderd in Kaiserswerth.⁴⁾

Naast het materiële verlies was er de emotionele ontgoocheling. Hendrik had dierbare herinneringen aan Nijmegen. Toen hij in 1036 met Gundehild trouwde, had hij op 29 juni in het paleis op het Valkhof de bruiloft gevierd. De vader van zijn bruid, Knut de Grote, koning van Engeland, Denemarken en Noorwegen, had dit niet meer mogen meemaken; een half jaar daarvoor (november 1035) was hij gestorven. Tijdens dat feest werd Gundehild door aartsbisschop Pilgrim van Keulen tot koningin gekroond. Zij kreeg bij die gelegenheid een andere naam: Kunigonde. Jammer genoeg overleed zijn vrouw in de zomer van 1038. Er waren geen kinderen. In november 1043 hertrouwde hij met Agnes van Poitou, maar die bruiloft werd in Ingelheim (15 km westelijk van Mainz) gevierd.^{D)}

Ook aan het maandenlange verblijf van zijn vader, Koenraad II, in de Nijmeegse palts in de eerste helft van 1039, had hij dierbare herinneringen. Moeizaam reizend vanwege voetjicht (podagra) was Koenraad op 28 februari vanuit Saksen in Nijmegen aangekomen om er samen met de familie Pasen en Hemelvaart te vieren. Eind mei was de keizer naar Utrecht gereisd voor het Pinksterfeest. "In vol ornaat, de kroon op het hoofd, begeleid door heel zijn gevolg, trok hij in statige stoet naar de Sint-Maartenskerk", schrijft R.R. Post. De volgende dag, 4 juni, tweede Pinksterdag, was hij plotseling onwel geworden en overleden.^{E)}

De eerste reactie van Hendrik op het vernemen van de brandstichting in zijn paleis te Nijmegen was die van verbijstering en wraak. De annalist van het klooster Alteich (noordwestelijk van Passau) vertelt dat de keizer diep bedroefd was over het verlies van de palts: "condolens ex animo tali clade", en dat hij een strafexpeditie tegen Godfried voorbereidde. Hij verzamelde vele schepen die hij met voetvolk wilde bemannen. Later wijzigde hij het plan door in plaats van voetvolk ruiters te kiezen. Maar de onderneming ging niet door en de schrijver betreurt dat. Waarom de expeditie werd afgelast, wordt niet vermeld.⁵⁾

De geschiedenis leert dat de keizer de afstraffing van de rebellen aan anderen overliet. Hijzelf koos voor een ideële oplossing. Naast het uitgebrande paleis op het Valkhof liet hij aan de noordkant een kapel bouwen die werd toegewijd aan de H. Nicolaas. Met het monument bedoelde Hendrik duidelijk te maken dat hij de overwinnaar was van alle rebellie, de soevereine vorst die de hemelse gerechtigheid aan zijn zijde wist. De kapel was tevens een teken van genoegdoening tegenover God omdat door zijn feilbaar optreden dit waardevolle paleis was verloren gegaan.⁶⁾

D. MGH, *Annales Altaenses maiores*, W. de Giesebrecht en E. Ab Oefele, Hannover 1891, ad 1036, p. 20: "Deinde rex Henricus, filius imperatoris, maritavit Chunigundam, Chnut Angeli Saxonici regis filiam, et in Niumago nuptias fecit" (Koning Hendrik, zoon van de keizer, trouwde met Kunigonde, dochter van de Angelsaksische koning Knut, en vierde in Nijmegen de bruiloft). Zie ook R.R. Post, *Het Karolingische paleis op het Valkhof*, Numega 3(1956) 64.

E. MGH, *Annales Hildesheimenses*, G.H. Waitz, Hannover 1878, p. 43. Citaat uit R.R. Post, de H. Bernulphus, *Het Gildenboek*, 13(1930)96.

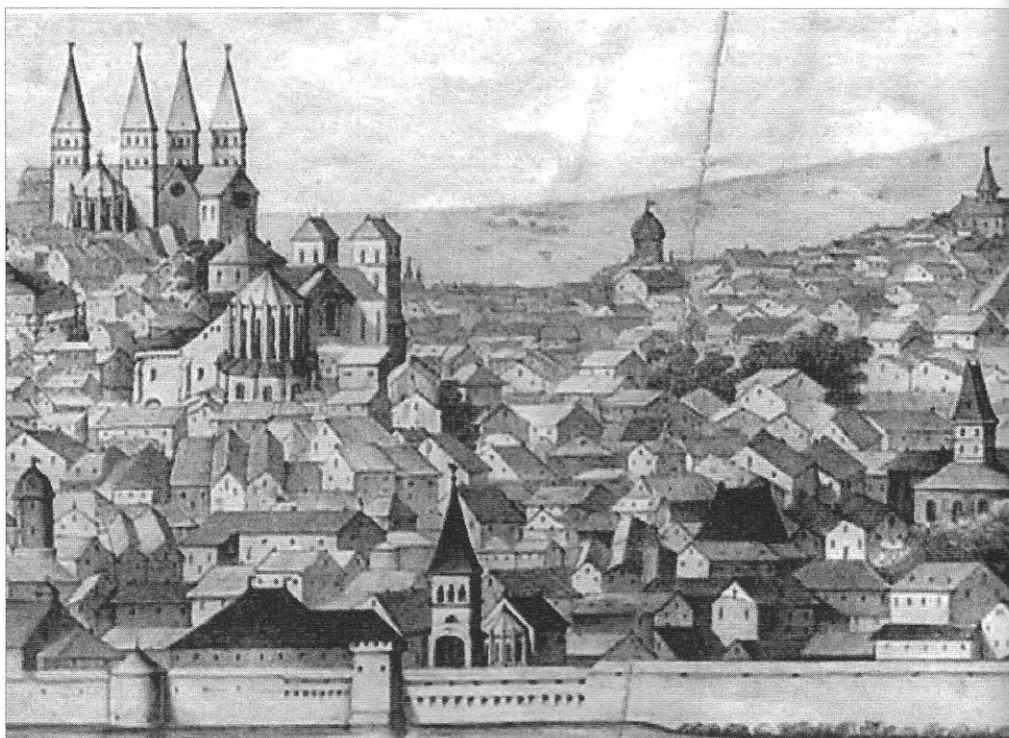
Koenraads hart en ingewanden werden in de viering van de Maartenskerk (de ruimte tussen priesterkoor en schip) begraven. Deze Romaanse kerk, waarvan bisschop Adelbold (1010-1026) de bouwheer was, stond op de plaats van de huidige gotische Domkerk. De rest van het stoffelijk overschot werd gebalsemd

en overgebracht naar de dom van Spiers (Speyer, ten zuiden van Mannheim) die in aanbouw was. De bouw was een initiatief van Koenraad. De dom werd in 1061 ingewijd. In de crypte werden ook de overige Salische keizers bijgezet: Hendrik III, IV, V, evenals Koeraads echtgenote Gisela.

Het is lange tijd onduidelijk geweest wanneer de kapel werd gebouwd en wie de opdrachtgever was. In zijn 'Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse bouwkunst', 1928-1941, kwam F.A.J. Vermeulen tot de conclusie dat het heiligdom, gezien de excentrische plaatsing van de vensters, uit de 11de eeuw moest dateren. J.F. van Agt preciseerde de datum. In een in 1957 gepubliceerd artikel wijst hij er op dat de spaarvelden van de westelijke uitbouw, de ommangsmuur en een deel van de bovenbouw de kapel uit dezelfde tijd afkomstig moeten zijn als de in 1048 door bisschop Bernold gewijde Sint-Pieterskerk in Utrecht. Doorlaggevend was ten slotte het onderzoek van A. Mekking. Het gebruik en de verwerking van tufsteen, de geleiding van de buitenmuren met de spaarnissen en vooral de aanwezigheid van imposten, dit is de overgang van het horizontale muurverband naar de boog, verwijzen naar bouwelementen die werden toegepast bij de bouw van de kerken ten tijde van bisschop Bernold van Utrecht.⁷⁾

De totstandkoming van die kerken, de zogenaamde Bernoldkerken, vond plaats tussen 1040 en ca. 1055. Het lijkt dan ook aannemelijk dat de bouw van de kapel op het Valkhof, gezien de herkenbaarheid van de bouwelementen, uit die periode stamt.

F. In overleg met bisschop Bernold werden rond de kapittelkerk van Sint Maarten, waar het hart en de ingewanden van Koenraad II waren begraven, vier andere kerken gebouwd: de Sint-Pieter, de Sint-Jan, de Sint-Paulus (een abdijkerk) die volgens de traditie werden in

De kathedraal van Verdun (links boven) met zijn vier torens, twee transepten en halfronde uitbouw (absis), gelegen op de 'mons Saint-Vanne'. De tekening dateert van voor de grote brand van 1755. Op de voorgrond de stadsmuur met de Maas

Daar komt nog bij dat Hendrik III nauw betrokken was bij de bouw van de Bernoldkerken in de Utrechtse binnenstad.⁸⁾ Dit verband mag ook gelegd worden ten aanzien van de votiefkapel die naast de uitgebrande palts verrees. De bouw ervan is ongetwijfeld in zijn opdracht tot stand gekomen.

gewijd in 1048, 1049, 1050, en de Sint-Marie die pas na 1116 werd voltooid. Lange tijd is men ervan uitgegaan dat de kerken zo waren geplaatst dat zij samen een kruis vormden (met in het midden het hart van Koenraad). Onlangs heeft Charlotte J.C. Boer die uitleg van

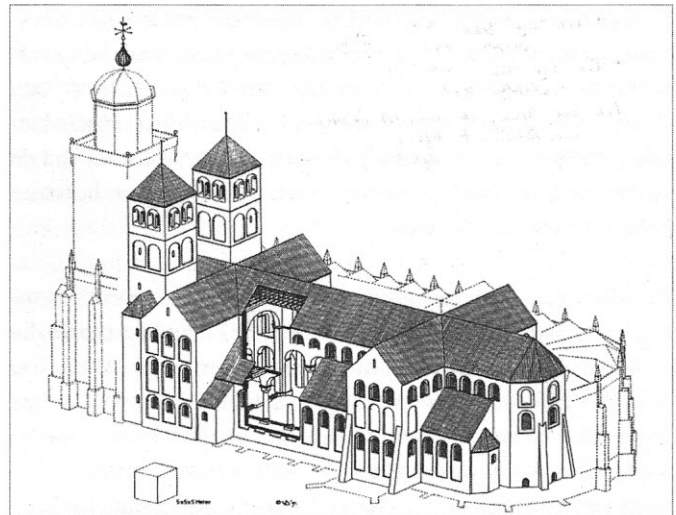
een vraagteken voorzien. In 'Het Utrechtse kerkenkruis: feit of fictie?', Utrecht 2001, spreekt zij haar twijfels uit over de gangbare opvatting "in het licht van de vroege ontwikkeling van de Utrechtse kerk".

De toewijding van de kapel aan de heilige Nicolaas past eveneens bij het optreden van Hendrik III als soeverein heerser. Sinds het huwelijk van Otto II met de Byzantijnse prinses Theophano in 972 was de verering van de bisschop van Myra in wijde kring bekend geworden, vooral in die van de adel. De devotie betrof niet alleen de goedheiligheid van de bisschop, in navolging van de Oosterse kerk werd Nicolaas ook aangeroepen als de heilige van de overwinning. In die zin is het begrijpelijk dat de kapel op het Valkhof uit dankbaarheid voor de behaalde overwinning op Godfried en de zijnen aan de heilige Nicolaas werd toegewijd.

DE WONDERKLIJKE BOUW VAN DE SINT LEBUINUS TE DEVENTER

De schade die Godfried en de zijnen in Verdun, in Opper-Lotharingen, hadden veroorzaakt bleef nog lange tijd zichtbaar. Toen paus Leo IX in oktober 1049 daar op bezoek kwam, "werd hij door medelijden bewogen bij het zien van de ruïnes van de door brand geteisterde stad en kerk" (de kathedraal van O.L. Vrouw). Meer dan alle andere monumenten, zegt de kroniekschrijver, overlaadde paus Leo de kerk van bisschop Diederik met gunstbewijzen.⁸⁾ Evenals in Nijmegen reageerde Hendrik III op de hem eigen wijze op de fatale gebeurtenis in Verdun: hij liet het voorste gedeelte (de westpartij) van de kathedraal van O.L. Vrouw 'kopiëren' (nabouwen) in het front van de basiliek van Sint Lebuinus te Deventer.

De Romaanse kathedraal van Verdun werd tussen 990 en 1024 gebouwd op de heuvel aan de Maas bij de rivierovergang van de aloude verbindingsweg Metz-Reims. Vóór die tijd had daar een kerk uit de 5de eeuw gestaan. In 990 legde bisschop Heimon de eerste steen voor de bouw van een nieuw heiligdom, een machtig bouwwerk met twee transepten en twee koren, geflankeerd door twee torens. Onder elk van de koren was een crypte. Het middenschip had een vlak houten plafond.

Reconstructie van de 11de eeuwse Lebuinuskerk in de huidige Grote Kerk
Tekening J. Bloemink in 'De Grote of Lebuinuskerk te Deventer'

Dat prachtige gebouw werd in 1047 zwaar beschadigd en kon een tijd lang niet meer gebruikt worden. De gelovigen moesten naar een andere kerk om de diensten bij te wonen.

Nu wilde het toeval, dat bisschop Bernold van Utrecht in die tijd in Deventer bezig was met voorbereidingen voor de bouw van een bisschoppelijke palts en een nieuwe kapittelkerk die de oude moest vervangen. Tussen de bisschop en Hendrik III bestonden goede contacten. Toen Hendriks vader, keizer Koenraad II, op Tweede Pinksterdag 1039 in Utrecht overleed, had bisschop Bernold zorg gedragen voor de uitvaart. Om de overleden keizer alle eer te bewijzen die bij hem paste, zal daarna het plan besproken zijn om rond het hart dat in de Sint-Maartenskerk was begraven, vier kerken te bouwen. Alles wijst er op dat bisschop Bernold met het concept akkoord is gegaan. Tijdens zijn leven - hij was bisschop van Utrecht van 1026 tot 1054 - kwamen drie kerken klaar. Wij komen daarop terug bij de bespreking van de Sint-Walburgiskerk in Zutphen.

Tien jaar later, begin juli 1049, ontmoetten Hendrik III en bisschop Bernold elkaar opnieuw, dit keer in Aken. Aanleiding was het bezoek van paus Leo IX aan die stad. De keizer heeft toen waarschijnlijk van de gelegenheid gebruik gemaakt om aan bisschop Bernold het plan voor te leggen om de westpartij van de kathedraal in Verdun in het concept van de te bouwen Lebuïnuskerk op te nemen.

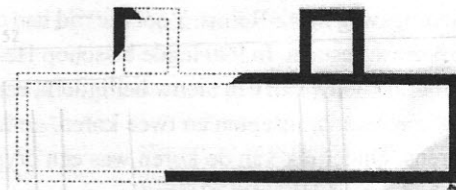
De reden van dit opmerkelijke verzoek werd vermoedelijk ingegeven door de behoefte aan eerherstel. Door de brand die ontstond als gevolg van het optreden van hertog Godfried, kon de kathedraal van Verdun voorlopig niet meer gebruikt worden. Dit betekende dat de Moeder Gods aan wie de kerk was toegewijd groot onrecht was aangedaan. De beste manier om dit kwaad uit de wereld te helpen, was om de kathedraal in gaafheid te laten herrijzen, maar dan in haar "meest monumentale uiting van de feodale structuur van het Heilige Romeinse Rijk", namelijk het westwerk (het westelijke deel van de kerk).⁹⁾

Waarom het westwerk? Het antwoord hierop hangt samen met het begrip 'eigenkerk'. Het woord zegt het al: het is de kerk van degene die de kerk in bezit heeft, die er de kerkheer van is. Om dit aan de kerkbezoekers duidelijk te maken bezat de kerkheer in het westwerk op de koorverdieping in het verlengde van het middenschip een aparte gebedsruimte. Vandaar kon hij van bovenaf over de hoofden van de gelovigen de liturgische plechtigheden volgen die zich vooraan in de kerk bij het altaar afspeelden. Het westwerk van de kerk was dus voor de kerkheer hét kerkgedeelte om zich als bezitter van de kerk te manifesteren. Kerkheer van de kathedraal van Verdun was bisschop Diederik. Door de brand had Godfried de eigenkerkelijke rechten van de bisschop geschoffeerd. Diederik kon geen gebruik meer maken van zijn eigen bisschopskerk. Hendrik III rehabiliteerde de bisschop: hij liet de westpartij van de kathedraal van Verdun, waarin de eigenkerkelijke rechten van de bisschop als het ware in steen waren vastgelegd, in Deventer herbouwen.¹⁰⁾

Van de oorspronkelijke westbouw is niets meer over; alleen de fundamenteën bieden aanknopingspunten voor een reconstructie. In het midden van de 15de eeuw werd de Romaanse bouw veranderd in een gotische hallenkerk. De laatste van de twee torens (de noordelijke) werd na 1486 gesloopt. De crypte met zijn twee rijen van telkens drie zuilen, is in de oorspronkelijke vorm bewaard gebleven. De zuilschachten van het middelste zuilenpaar hebben een 'tongen'-patroon dat overeenkomt met de decoratie van tongvormige bladeren in de kathedraal van Verdun. Dit zou er op kunnen wijzen dat de westpartij indertijd niet zonder meer aan het concept van de nieuwe Lebuïnuskerk werd toegevoegd, maar dat de bouwlieden naar een geïntegreerd ontwerp hebben gestreefd.

DE KEIZERLIJKE STICHTING IN ZUTPHEN

Ook Zutphen heeft herinneringen aan keizer Hendrik III. Bij opgravingen in 1946 en later in 1995 en 1999 westelijk van de Sint-Walburgiskerk zijn muurresten en puinsporen aangetroffen van een groot gebouw dat waarschijnlijk een keizerlijke palts is geweest en moet dateren uit het midden van de elfde eeuw. J. Renaud, onder wiens leiding de eerste opgravingen plaatsvonden, opperde al dat de bouw mogelijk uit de elfde eeuw stamde. P. Bitter kwam in 1984 tot een andere conclusie. Hij meende dat de oorsprong van het bouwwerk in de twaalfde, mogelijk zelfs in de dertiende eeuw gezocht moest worden. Maar A. Bastemeijer en M. Groothedde hebben recentelijk aannemelijk kunnen maken dat de palts rond het midden van de elfde eeuw moet zijn gebouwd.

*De zwarte lijn geeft aan waar muurresten en puinsporen van de keizerpalts werden gevonden
A. Bastemeijer 'De Sint-Walburgiskerk in Zutphen'*

Een belangrijk gegeven uit het onderzoek was de ontdekking, dat de plattegrond van het Zutphense bouwwerk overeen kwam met de plattegrond van de koninklijke paltsen in Paderborn en Goslar. De lengte van deze paleizen bedroeg ongeveer 46 m., de breedte 16 m. Het gebouw in Zutphen bleek bij reconstructie 45 m. lang te zijn geweest en 12,5 m. breed. Er waren tweeuithouwen aan de noordzijde zoals dat ook bij de palts in Paderborn het geval was geweest. De palts in Goslar kende één uithouw in het midden, de centrale entree. Op grond van deze overeenkomsten mogen wij ervan uitgaan dat het gebouw in Zutphen evenals de andere twee een koninklijke palts is geweest.

De ontdekking van de overeenkomst met de paltsen van Paderborn en Goslar is van belang omdat daarmee de vraag wie de bouwmeester van de palts in Zutphen is geweest, nagenoeg is beantwoord. De palts in Paderborn dateert uit het begin van de elfde eeuw, die van Goslar uit het midden van dezelfde eeuw. Wanneer wij deze data combineren met het feit dat door toedoen van Hendrik III meerdere monumenten in onze streken zijn ontstaan (in Utrecht, Nijmegen, Deventer) dan ligt het voor de hand om te veronderstellen dat hij ook de opdracht heeft gegeven voor de bouw van de palts in Zutphen. Die overtuiging wordt nog versterkt wanneer wij de rebellie van Godfried met de Baard daarbij betrekken en de reactie daarop van Hendrik III.

De bestuurlijke chaos die als gevolg van de opstand van hertog Godfried was ontstaan, maakte het nodig het vertrouwen in de centrale overheid te herstellen. Respect voor het gezag was daarbij een basisvoorwaarde. Een van de mogelijkheden om dat te bereiken was door middel van grote bouwwerken indruk te maken op de onderdanen. Dit klinkt primitief, maar het is een verhaal van alle tijden. Ook nu nog willen regeringen in hun gebouwen tonen dat zij macht bezitten. Hendrik III deed hetzelfde. Hij liet het koninklijke paleis van Goslar bij zijn aantreden vergroten en opnieuw inrichten om zijn machts positie te

onderstrepen en de tijdgenoten ontzag in te boezemen. De palts in Zutphen lijkt met hetzelfde doel te zijn gebouwd. Daarom is het niet zo vreemd om Hendrik III te zien als de opdrachtgever. De ontdekking dat de Zutphense palts zoveel overeenkomst vertoont met de koninklijke palts in Goslar is de opmaat voor verder historisch onderzoek. In dit verband is het interessant om kennis te nemen van een notitie van Josef Fleckenstein uit 1966. Sprekend over de kerkpolitiek van Hendrik III wijst hij er op dat deze vorst de eerste Duitse koning na Karel de Grote is geweest die palts en kapittel met elkaar combineerde. Karel maakte dat waar in Aken waar hij naast zijn palts het 'Marienstift' oprichtte. Hendrik deed hetzelfde in Goslar waar hij tegenover het koninklijke paleis een kapittelhuis met kapittelkerk (monasterium) liet bouwen, het Sticht Sint Simon en Judas.⁹⁾ Maar Hendrik III beperkte zich niet tot Goslar, schrijft Fleckenstein. Ook in Kaiserswerth bouwde hij op het terrein van de abdij Sint Suitbert een palts. Dat was na de verwoesting van de palts in Nijmegen in 1047. Mogelijk zou Maastricht ook een 'Pfalzstift' hebben gehad, maar het onverwachte overlijden van Hendrik III op 5 oktober 1056 (hij stierf op 39-jarige leeftijd) maakte aan alle verdere plannen een einde.

Het is niet uit te sluiten dat in Zutphen dezelfde combinatie werd beoogd; eenheid van palts en sticht (kapittel en kapittelkerk). Tot nu toe was het onduidelijk wanneer het Zutphens kapittel werd gesticht. Als wij echter de 'palts/kapittel'-formule op Zutphen toepassen, verandert de situatie. Dan betekent dit dat het bouwplan niet alleen voorzag in een keizerpalts, maar ook in de bouw van een kapittelhuis met kapittelkerk. Mocht dit juist is zijn, dan is de keizerlijke stichting in Zutphen een waardige pendant geweest van de bisschopsalts in Deventer met de kapittelgebouwen en kapittelkerk van Sint Lebuïnus. Mogelijk hebben de bouwheren deze afweging ook gemaakt.

G. J. Fleckenstein, *Die Hofkapelle der deutschen Könige*, Stuttgart 1966, dl. II, p. 284-287. De term "monasterium" had betrekking op het kapittel (de gemeenschap van kapittelheren of kanunniken), de behuizing van de kapittelheren en de kapittelkerk (de Dom).

Wanneer wij ervan uitgaan dat het kapittel rond het midden van de elfde eeuw in Zutphen werd gesticht, dan zal de keizer bisschop Bernold waarschijnlijk hebben gevraagd om zorg te dragen voor de oprichting ervan. Hetzelfde was in Goslar gebeurd waar Hendrik een beroep had gedaan op bisschop Azelin van Hildesheim (1044-1054) om de kerkelijke zaken te regelen. De stichting van een kapittel hield heel concreet in, dat kanunniken gehuisvest moesten worden en een kapittelkerk tot hun beschikking dienden te hebben. Dat bisschop Bernold inderdaad bij de bouwonderneming betrokken was, valt op te maken uit een aantal kenmerken van de Sint-Walburgis die terug te vinden zijn bij kerken die hij elders bouwde. Vooral de koorpartij vertoont een grote mate van overeenkomst: “zowel de wanden van het transept als de rechte koorwanden zijn tot aan hun oorspronkelijke hoogte bewaard gebleven”.¹⁰⁾

Een andere aanwijzing voor de nauwe samenwerking tussen keizer en bisschop bij de totstandkoming van het palts/kapittelproject zijn de twee kerkheren die de Sint-Walburgis heeft gehad, namelijk de keizer en de bisschop, ieder met zijn eigen bevoegdheden. De keizer bemoeide zich onder meer met de voogdijrechten. Dit blijkt uit een oorkonde van 1064 die weliswaar vals is, maar op de hoofdpunten juist blijkt te zijn. Graaf Otto II, heer van Zutphen (1064-1113) en voogd van het kapittel, begaf zich naar Aken om van koning Hendrik IV (1056-1106) in aanwezigheid van de rijksgroten te vernemen dat hij een deel van de voogdijrechten mocht overdragen aan een ondervoogd.¹¹⁾

Afbeelding uit het Evangelarium, tussen 1050 en 1056
 Afgebeeld is boven: MXLV Henricus Cesar sublimat moenia Goslar
 midden: Hendrik III overhandigt het Evangelieboek aan de patroonheiligen van de paltskerk (Dom), Sint Simon en Sint Judas

H. A. Bastemeijer, *De zesde kerk van bisschop Bernold van Utrecht. Oorsprong en betekenis van de St.-Walburgskerk te Zutphen, Madoc, 9(1995)nr. 1, p. 13. Naast de in voetnoot 13 genoemde drie Utrechtse kerken bouwde bisschop Bernold de Sint-Martinikerk in Emmerik en de eerder genoemde Sint-*

Lebuïnuskerk te Deventer. Karakteristiek voor deze zogenaamde Bernoldkerken was onder meer dat de plattegrond een Latijns kruis vormde; de viering, het transept en het koor dezelfde hoogte hadden; de crypte onder het koor via de beide zijkoren bereikbaar was; de koorabsiden aan de binnenkant half rond

en aan de buitenkant veelhoekig waren; de decoratie van de buitenmuren uit blinde boognissen bestond en in alle kerken hetzelfde maatstelsysteem werd toegepast: een voetmaat van ongeveer 30,5 cm. Deze informatie is te vinden in hetzelfde artikel van A. Bastemeijer: p. 13-15.

Opvallend is ook dat van de goederen die het kapittel bij de stichting verwierf, niets in de Utrechtse archieven is terug te vinden. Dit doet vermoeden dat de keizer goederen uit het eigen bezit aan het kapittel ter beschikking heeft gesteld. Mocht dit inderdaad het geval zijn geweest dan is de stichtingsdatum van het Zutphense kapittel geen probleem meer. Het bezit van goederen is immers een van de basisvoorwaarden voor de totstandkoming van een kapittel.

Tot slot een laatste opmerking: de patroon van de kapittelkerk was aanvankelijk de Heilige Petrus, later werd daar het Sint-Walburgispatrocinium aan toegevoegd.

DE SCHENKING VAN DE HOF TE DIEREN AAN HET STICHT IN GOSLAR

De vernieling van de Nijmeegse palts in 1047 had verstrekkende gevolgen: er konden geen vergaderingen meer gehouden worden en delegaties en bezoekers moesten naar elders uitwijken. Ook de meiers van de koninklijke agrarische centra in de buurt van de palts hadden een probleem: zij bleven met de producten zitten nu de bewoners de palts hadden verlaten en de gasten zich niet meer lieten zien. Maar er werd spoedig een oplossing gevonden. Niet lang na de brand begon Hendrik III te Suitbertwerth met de bouw van een nieuwe palts. Wij vermelden dit al eerder. Het paleis verrees even ten zuidwesten van de kapittelkerk van Sint Suitbert op de 'werth', een eilandje in de Rijn noordwestelijk van Düsseldorf. Voor het koninklijk agrarisch centrum bij Nijmegen betekende dit, dat de producten naar Suitbertwerth (later Kaiserswerth) werden getransporteerd. Dit valt op te maken uit een register van 1065 waarin de 'curtis' van Nijmegen genoteerd staat met acht vaste leveringen (per jaar).¹²⁾ De goederen zullen veelal per schip zijn vervoerd.

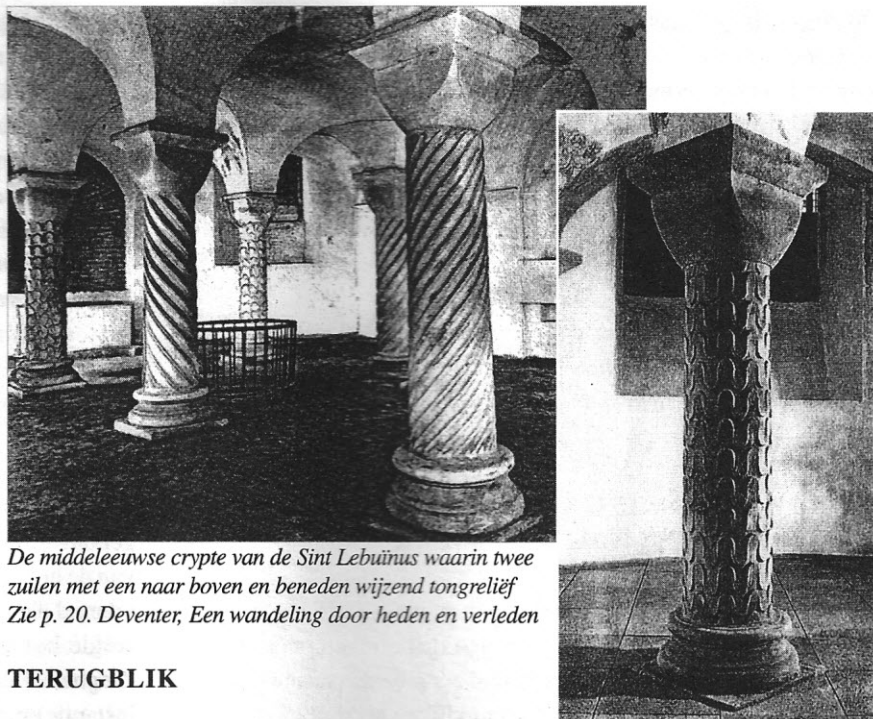
De oplossing die voor de hof te Dieren werd gevonden, was even simpel als radicaal: Hendrik III schonk de hof weg aan het Sticht Sint Simon en Judas in Goslar. De beweegredenen zijn duidelijk. Het Sticht was in oprichting en er was 'kapitaal' nodig om de onderneming self supporting te doen zijn. De hof te Dieren was een welkome aanvulling op het reeds bijeengebrachte goederenbezit ten bate van het Sticht. Toch is enige voorzichtigheid geboden. Het lijkt zo vanzelfsprekend dat Hendrik de-gene is geweest die de overdracht heeft bewerkstelligd, maar was dat ook zo? Wij bezitten geen document van de schenking. De weergave van de gebeurtenis berust dan ook niet op feiten, maar is een veronderstelling.

Wij maken dit voorbehoud vanwege de recente ontdekking dat de palts in Zutphen rond het midden van de elfde eeuw werd gebouwd. De aanwezigheid van de palts plaatst de overdracht van de hof te Dieren in een nieuw perspectief. Het lijkt namelijk vreemd dat de keizer de hof aan Goslar zou afstaan, terwijl diezelfde hof nodig was voor de bevoorrading van de palts in Zutphen. Het zou niet vreemd zijn wanneer de hof (in eerste instantie) niet aan het Sticht in Goslar werd toegewezen, maar aan de nieuwe palts in Zutphen. De schenking aan Goslar zou dan in een later stadium hebben plaatsgevonden.

Vanuit geschiedkundig oogpunt is dit goed verklaarbaar. De schenker van de hof aan het Sticht in Goslar zou dan niet Hendrik III zijn, maar zijn zoon Hendrik IV, die in 1056 zijn vader opvolgde en regeerde tot 1106. In de eerste jaren van zijn regering bezocht hij verschillende keren ons land en evenals zijn vader had hij een grote voorliefde voor Goslar. Zijn laatste bezoek was in 1076 na de overwinning op de Saksen het jaar daarvoor. De daarop volgende jaren werden in beslag genomen door het grote conflict met paus Gregorius VII (1073-1085) over de investituur, het recht van het leenheerlijke gezag over bisschoppen en abten.

Het is goed mogelijk dat in 1076 een regeling werd getroffen voor de overdracht van het koningsgoed te Dieren aan het Sticht in Goslar. De schenking zou dan een beloning zijn voor de loyale opstelling van de kanniken tijdens de oorlog tegen de Saksen (1073-1075). De overdracht werd waarschijnlijk mede mogelijk gemaakt omdat Hendrik voorzag dat de keizerpalts in Zutphen, een erfenis van zijn vader, nooit als koninklijke residentie zou fungeren.^d Misschien heeft hij de palts toen overgedragen aan de bisschop van Utrecht ten behoeve van het lokale bestuur.

Hoewel wij wat betreft het tijdstip van de overdracht aan het Sticht in Goslar in het onzekere verkeren, mag er van worden uitgegaan dat de schenking van de hof in het derde kwart van de elfde eeuw heeft plaats gevonden, of mogelijk iets eerder. De koningen die na Hendrik IV kwamen, hebben voor zover bekend, niets aan het goederenbezit van het Sticht toegevoegd. Hieruit valt af te leiden dat de hof te Dieren waarschijnlijk ca. 120 jaar (schenking Hendrik III), of in de tweede veronderstelling ruim 90 jaar (schenking Hendrik IV) in bezit is geweest van het Sticht Sint Simon en Judas te Goslar. Want in 1168 werd de hof teruggegeven aan keizer Frederik I Barbarossa.

*De middeleeuwse crypte van de Sint Lebuïnus waarin twee zuilen met een naar boven en beneden wijzend tongrelief
Zie p. 20. Deventer, Een wandeling door heden en verleden*

TERUGBLIK

Wanneer wij ons een beeld proberen te vormen van de gebeurtenissen die in 1047 en de volgende jaren het tijdsbeeld hebben bepaald dan treden twee personen dominant op de voorgrond: hertog Godfried met de Baard en keizer Hendrik III. Godfried was de rebel, Hendrik de onvermurwbare, soevereine heerser. Beiden lieten hun sporen in de geschiedenis na. Godfried vernielde twee belangrijke bouwwerken: de koninklijke palts in Nijmegen en de kathedraal van O.L.Vrouw in Verdun. Hendrik plaatste twee monumenten, een in Nijmegen en een in Deventer ter herinnering aan wat was gebeurd, maar die tegelijk tekens waren van triomf en eerherstel. De overwinningsgedachte speelde ook een rol bij de bouw van de palts in Zutphen. De rebel had het niet voor het zeggen, het laatste woord kwam toe aan de eerst geroepene in het rijk, die onder Gods bescherming stond, de keizer. Het imposante paleis inclusief 'monasterium' was daar een luisterrijke manifestatie van.

I. Wanneer de koningen (keizers) naar ons land kwamen, logeerden zij in Utrecht, in het paleis Lofen bij de 'Domburcht', de bisschoppelijke residentie. De eerste keer dat Nijmegen weer wordt vermeld is in 1125, 78 jaar na de brandstichting. Keizer Hendrik V (1106-1125) komt dan van Luik, waar hij Pasen heeft gevierd, via Aken naar Nijmegen en reist daarna naar Utrecht voor het Pinksterfeest. Kennelijk was de Nijmeegse palts toen weer bewoonbaar.

Als gevolg van het conflict tussen hertog en keizer kreeg de hof te Dieren een nieuwe bestemming. Hoe de wijziging tot stand kwam, is niet meer te achterhalen. Er zijn twee hypothesen. De eerste is dat keizer Hendrik III de hof kort na 1047 aan het Sticht Sint Simon en Judas in Goslar schonk. De tweede gaat ervan uit dat de hof via de keizerpalts in Zutphen in bezit van het Sticht in Goslar kwam. De schenking staat dan op naam van koning Hendrik IV.

Opvallend is de impact die Goslar, dat "centrum van rijkskerkelijke politiek" (J. Fleckenstein), in onze regio heeft gehad. De keizerpalts in Zutphen blijkt qua bouw het evenbeeld van de palts daarginds en samen met het er naast gelegen 'monasterium'

doet hele complex denken aan de 'Pflazstift', die Hendrik III te Goslar en Suitbertwerth (Kaiserswerth) realiseerde. De relatie van de hof te Dieren met Goslar was nog uitdrukkelijker. De hof kwam in handen van het Sticht aldaar en werd van koningsgoed een kerkelijk bezit.

De naam 'Goslar' is dan ook een begrip in onze streek geweest, een eeuw lang ongeveer. In 1168 werd de hof teruggegeven aan Frederik Barbarossa, die het koningsgoed op zijn beurt in leen gaf aan graaf Engelbert van Berg.¹² Daarmee werd het tijdperk van de koningen en keizers afgesloten. In het vervolg zullen graven en ridders de dienst uitmaken en zal de hof een rol gaan spelen in de lokale geschiedenis.

1. Voor meer informatie over het conflict tussen Hendrik III en Godfried met de Baard: E. Boshof, Lotharingen, Frankreich und das Reich in der Regierungszeit Heinrichs III, Rheinische Vierteljahrsblätter, 42(1978)63-127. Verder C.A.A. Linssen, Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen, Assen/Maastricht 1985, p. 44-49.

2. Monumenta Germaniae Historica (MGH), Laurentii gesta episcoporum Virdunensium. R. Koepke ed. in SS X, Hannover 1852, p. 429. Laurentius was een benediktijn van de Sint-Laurentiusabdij in Luik.

3. E. Boshof, p. 96. De burcht Châtenois met bijbehorend familiegoed lag ten zuiden van Toul.

4. U. Lewald, Die Ezzonen, das Schicksal eines rheinischen Fürstengeschlechtes, Rheinische Vierteljahrsblätter 43(1979)142; E. Boshof, p. 78.

5. Annales Altahenses, ad 1047, p. 44.

6. A. Mekking, De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. Patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis, Nijmegen 1996, inz. p. 56-62.

7. F.A.J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst, 's-Gravenhage 1928-1941, dl. I, p. 126 e.v.; J.F. van Agt, Die Nikolauskapelle auf den Valkhof zu Nimwegen, in 'Karolingische und Ottonische Kunst', Wiesbaden 1957. (Voor de Nederlandse vertaling zie 'Het Valkhof te Nijmegen', red. G. Lemmens, Nijmegen 1980); A. Mekking, o.c. p. 1-4.

8. MGH, Laurentii gesta episc. Vird., p. 493.

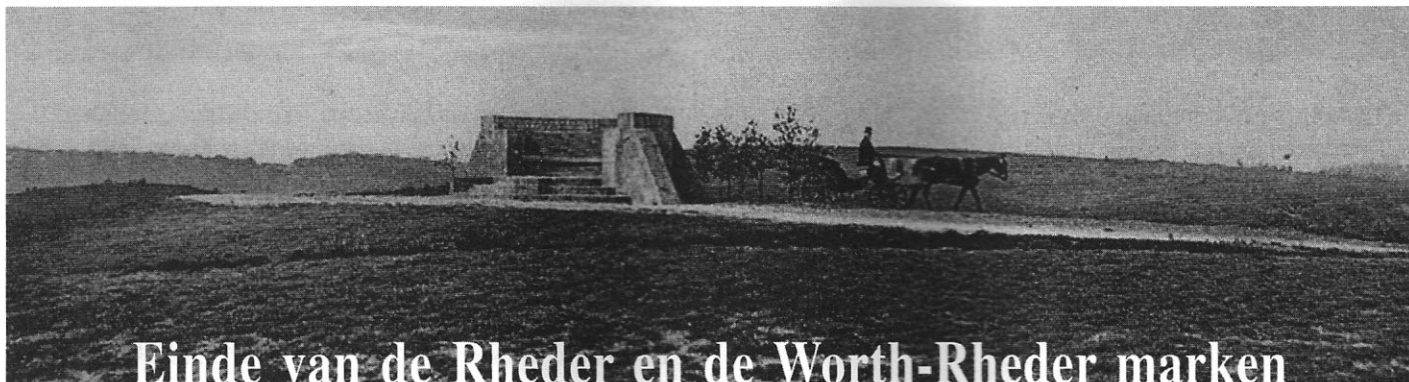
9. A. Mekking, De Westpartij St. Servaasbasiliek, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, 119(1983)151.

10. A. Mekking, Herkomst en betekenis van de elfde-eeuwse kerk, in: De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer, red. A.C. Esmeyer e.a., Utrecht/Zutphen 1992, p. 53-57.

11. E. Harenberg, Oorkonden Gelre en Zutphen, Achtste aflevering, kapittel van St. Walburg te Zutphen; proosdij van St. Walburg te Zutphen; vicarieën in de St.-Walburgskerk te Zutphen; stad Zutphen, 's-Gravenhage 2003, nr. 1064. 12. 31. Wat betreft het naast elkaar voorkomen van zowel koninklijke als bisschoppelijke rechten bij de Sint-Walburgiskerk zie: De Sint-Walburgiskerk in Zutphen, red. M. Groothedde e.a., Zutphen 1999, p. 42.

12. G. Rothhoff, Studien zur Geschichte des Reichguts in Niederlotharingen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit. Rheinisches Archiv, 44(1953)113-114.

13. Ambt en Heerlijkheid, nr. 136, p. 15-31.

Einde van de Rheder en de Worth-Rheder marken

Deel 1
Jolle Baltjes

Jaren- ja, eeuwenlang lag daar een gebied zoals het oosten van ons land ze bij enkele honderdtallen kende. Woest en met een schrale plantengroei, voor de bevolking van weinig waarde. De mark, met alleen wat mogelijkheden voor schapenteelt, strooiselvoorziening, dekking van de behoefte aan zand en soms wat grind en jachtgebied. Wat van het strooisel overbleef was een schrale mest, echter onmisbaar om de teelt van landbouwproducten, noodzakelijk om de voedselvoorziening, te ondersteunen.

Veel van zulke gebieden hebben, na ontginning, het landbouwareaal op succesvolle wijze aangevuld. Enkele zijn, ongeschikt daartoe, blijven liggen, een natuurlijke schoonheid uitstralend. Zo ook dit gebied, de Rheder- en de Worth-Rheder marken, die als laatst bestaande marken daartoe de mogelijkheden boden.

Mark of marke

Een mark was een organisatie van boeren, die het collectieve gebruik van gronden binnen een agrarische gemeenschap regelde. Die collectieve gronden bestonden uit woeste gebieden - waarop schapen graasden en waarop wat hout groeide - en in andere gebieden soms ook uit groenlanden langs de beek, waarop de koeien weidden. Hoe af en toe ook wel werd geprobeerd daar onderuit te komen, het bleef een vereiste, dat wie in Rheden deel wilde hebben in de binnen een mark gelegen heiden, weiden, zand- of leemgronden, een hoeve of een huis en erf, of misschien slechts erf zonder huis, in het erfrecht gevende gebied moest hebben. Dat gold voor alle marken, want het was een overal geldend beginsel, dat de opbrengst van de markengronden niet naar buiten vervoerd mocht worden en dat ze in haar geheel ten goede moest komen aan gebruikers van de erven in eigen gebied.

Eigen markgenoten haalden vaak kosteloos, maar vervoer naar buiten het eigen markenrecht verlenende gebied was niet toegestaan.

Regulering van dat gebruiksrecht van de markengrond was nodig, omdat akkerbouw op de doorgaans arme zandgebieden in de nabijheid van het dorp afhankelijk was van de mestvoorziening. Deze akkerbouw vond plaats op de essen waar het benodigde voedsel voor de dorpsgemeenschap werd geproduceerd, destijds bestaande uit verschillende graansoorten. Wanneer bij voorbeeld een uitbreiding van de bevolking een grotere opbrengst noodzakelijk maakte, werd deze door gebrek aan mest beperkt of onmogelijk gemaakt. Men probeerde dan wel eens de woeste gronden bij de voedselproductie te betrekken, maar daarbij deed zich toch altijd weer een mesttekort gelden.

Een individuele ontginning van de markengronden was derhalve niet toegestaan. Men trachtte daarom de hoeveelheid mest uit te breiden en zocht daarbij onder andere zijn toevlucht in de schapenteelt. Door de schapen 's nachts op te stallen vergaarde men een deel van de mest. Vergroting van die hoeveelheid werd onder andere verkregen door het brengen van heideplaggen in de schaapskooi. Daartoe schraapte men de grove heide met een dunne zode van het veld, zodat het woeste heideveld dus op twee manieren bijdroeg aan de akkerbouw. Naast de heideplaggen werden ook de zogenaamde schadden van het heideveld gestoken en als brandstof gebruikt. Ook de as daarvan werd aan de mest toegevoegd.

Het laat zich aanzien dat een zelfde stuk heide niet jaarlijks geplagd kon worden en niet de nodige schadden kon leveren. Dat had tot gevolg dat het heideveld aanzienlijk groter moest zijn dan het areaal voor de landbouwproductie. Wij vonden gegevens dat dit vaak slechts 5-7% was van het meststoffen aanbrennende woeste gebied. Dit is in overeenstemming met de vroeger op de Veluwe gehanteerde verhoudingen. Daar gold dat men voor gebruik van één hectare akkerland gerechtigd moest zijn in vijftien hectare heide. Wij hebben de indruk, dat de boeren in dit (ons) gebied in een iets royelere positie verkeerden.

Niettemin was het in een markengemeenschap niet mogelijk dat een individuele boer meer aanspraken op de woeste grond kon doen gelden dan de gemeenschap hem toestond. Het bestuur van de mark was derhalve doorgaans goed geregeld. Daartoe was een sterke interne organisatie ingesteld. De gezamenlijke zeggingskracht werd uitgeoefend door de vergadering van de zogenaamde gewaarden of markgenoten, onder voorzitterschap van de markenrichter. Deze was aangesteld voor een bepaalde tijd of voor zijn gehele leven. Ook kon deze functie in verschillende marken wel worden toegewezen aan de bezitter van een bepaalde boerderij, de zogenaamde erfmarkenrichter. De markenrichter was bevoegd tot het uitoefenen van de lage rechtspraak. Hij had het toezicht op de wegen, kon een eigen maat- en gewichtenstelsel hanteren en stelde de koster en de dorpsopzichter aan, regelde het waterverbruik enz. Kortom hij had een regelende en coördinerende taak.

Wat de toedeling van markenrechten betreft werden niet de gronden als zodanig toegedeeld, maar het gebruik ervan. Markgenoot was ieder die grond bezat binnen een bepaald gebied. Met betrekking tot de Rheder Marken was dit de (kadastrale) gemeente Rheden. Het was de bedoeling dat iedere markgenoot deel zou hebben in de producten van die mark, maar dan wel in evenredigheid met zijn markenrecht. En dat recht was weer afhankelijk van zijn grondbezit buiten de mark. Dat betekende onder andere, dat degene die markgenoot was op basis van een huis met een tuintje aanzienlijk minder bedeed werd dan een grootgrondbezitter. Deze toedeling was in de markenorganisatie heel gebruikelijk. Men sprak dan over een toedeling naar grondbezit of bundersgewijze toedeling, dus overeenkomstig met het eeuwenoude markensysteem, met als tegenhanger een evenredige hoofdelijke toedeling. Met betrekking tot het gebruik van de mark vonden we daarover weinig kritiek. Anders werd dit echter, toen het geld dat de marken bij verkoop opleverden moest worden verdeeld.

Ontwikkelingen

Het ontstaan van de marken kan worden gesteld op ongeveer de 12de of de 13de eeuw, in ons land hoofdzakelijk in de provincies Drente, Overijssel en Gelderland. Zij zijn bijna alle weer opgeheven in de negentiende eeuw, toen door verschillende ontwikkelingen de bestaansvoorwaarden zich wijzigden. Zo werden reeds vóór 1800 enkele marken in Drente verdeeld, echter wel vaak met behoud van gezamenlijk gebruik. Die verdeling hield waarschijnlijk verband met andere ontwikkelingen (turfwinning), die mestaanvoer van elders mogelijk maakten.

In 1810 werd door middel van een wet getracht de indeling van de mark en de daaruit verwachte ontginning te bevorderen. De invloed van deze wet bleef beperkt omdat de toegezegde voordelen tegen vielen. De wet was bovendien zeer dirigistisch opgesteld. Er kon namelijk toestemming van de regering tot verdeling en ontginning worden verkregen. Daarvoor moesten echter eerst de uitgestrekte markengronden opgemeten en afgepaald worden.

Voorts moest een uitgewerkt verdelingsplan worden opgesteld, met de aanduiding van wegen, sloten, perceelsafscheidingen, alsmede een verdelingsplan enz., enz.

Op basis daarvan konden de aanvragers verzoeken tot verdeling over te mogen gaan. Zij die zonder een dergelijk verzoek aan de gang togen kwamen bedrogen uit, want zij werden de voordelen van (tijdelijke) belastingvrijdom en kwijtschelding van de novale (eigenlijk: nieuwe) tienden niet deelachtig. Iets anders werd dit in 1837, toen per Koninklijk Besluit de eisen wat werden verzacht. Het werd toen ook wat gemakkelijker omdat inmiddels ook het kadaster in werking was getreden, waardoor de moeilijke omschrijving van ligging en grootte van het betreffende perceel eenvoudigweg door het kadasternummer kon worden vervangen. Ook het verkrijgen van andere dan de gebruikelijke meststoffen werd op verschillende plaatsen al wat eenvoudiger. Vóór, in en na die tijd vond de verdeling en soms, - maar niet altijd, - de ontginning van een mark vrij geregeld plaats. Vanaf 1819 tot 1890 werden in Gelderland bijna 80 marken verdeeld, 60 daarvan echter tussen 1830 en 1870. In Overijssel werden tussen 1840 en 1860 78 marken verdeeld en in Drente 84 stuks tussen 1840 en 1870.

Toen in 1886 een nieuwe Markenwet in werking trad was het dan ook niet die wet die de verdeling, en vooral niet de ontginning, van de marken heeft bevorderd. Die ontginning werd gestimuleerd door een vlotte afzet en goede prijzen van de landbouwproducten, het beschikbaar komen van de kunstmest en de werkzaamheden van onder andere de Heidemaatschappij. In het begin van de twintigste eeuw kwamen daar de maatregelen op het gebied van de werkverschaffing nog bij.

Gemeente Rheden

Wanneer een mark wordt genoemd naar de gemeente waarin hij ligt moet rekening worden gehouden met de gemeentelijke indeling in 1812 en vooral met de grenswijzigingen die sedert de instelling van het kadaster zijn opgetreden. Immers, na de inlijving van ons land bij het Franse keizerrijk in 1810 werden alle in Frankrijk be-

staande wetten en voorschriften ook in ons land van kracht. Daaronder vielen uiteraard ook de voorbereidingen die getroffen waren voor het instellen van een kadaster. Dit kadaster werd in eerste instantie nodig geacht als betrouwbare basis voor het heffen van een belasting op onroerende goederen, zoals landerijen en woningen. Deze regels werden de volgende twintig jaren het voornaamste richtsnoer voor de opbouw van het Nederlandse kadaster.

Uiteraard moest voor het maken van het kadaster ook een bepaalde gebiedsindeling worden gehanteerd. Door de toen geldende Franse invloeden was Nederland reeds, in navolging tot Frankrijk, ingedeeld in departementen, deze weer in kantons en ieder kanton in gemeenten (Communes). Met betrekking tot het kadaster werd vastgelegd dat iedere in 1812 bestaande gemeente een werkeenheid van het kadaster zou zijn. Dat had weer tot gevolg dat de later ingezette concentratie van de bestuurs-eenheden of op andere wijze ontstane verandering van gemeentelijke grenzen geen wijziging in het bij de opbouw van het kadaster gekozen uitgangspunt tot gevolg zou hebben. Men heeft steeds aan dit eens ingenomen standpunt vastgehouden en derhalve kent men thans naast de bestuurlijke gemeenten ook nog de kadastrale gemeenten.

Dit betekent voor onze omgeving dat de bestuurlijke gemeente Rheden thans is opgedeeld in de kadastrale gemeenten Velp, Rheden en Dieren en dat bij iedere grensverlegging de kadastrale "gemeente" ongewijzigd blijft.

Onze huidige bijdrage heeft betrekking op de kadastrale gemeente Rheden, met daarin de Rheder- en de Worth-Rheder marken, van welke wij enige topografische elementen en de betekenis daarvan de revue zullen laten passeren. Om verwarring met de bestuurlijke gemeente Rheden te voorkomen zullen we, als deze wordt bedoeld, de naam in hoofdletters schrijven.

Rheder en Worth-Rheder mark

Om een goed beeld te geven van de markengronden in de gemeente Rheden willen we trachten de grenzen van deze kadastrale gemeente weer te geven en aansluitend daarop de verschillende landschappen in plaats en aanzien te belichten. Die grenzen zijn op 4 december 1822 bij een rondgang door de "delimitatie commissie" rondom de gemeente nauwkeurig omschreven. Het betreft hier dus niet de bestuurlijke gemeente Rheden, die toen al bestond maar de eerder bestaan hebbende kadastrale gemeente Rheden.

Bij een dergelijke delimitatie (grensbeschrijving) begon men doorgaans op het meest noordelijk gelegen punt en liep dan volgens de gang van de zon om het betreffende gebied heen, van noord naar oost, dan naar zuid, vervolgens naar west, om dan weer op het noordelijke punt terug te komen. Men liep over het terrein van de buur en hield dan de te observeren grens steeds aan zijn rechterkant. De waarnemers waren vergezeld van diverse autoriteiten en steeds liepen vertegenwoordigers van de buurgemeente mee. Zij wisselden uiteraard bij wisseling van buurgebied. Van ieder deel langs een bepaalde buurgemeente werd proces verbaal opgemaakt. Men startte "aan eene Sloot, aanschiepende drie Rijnlandsche Voeten van de buitenste Rei boomen van de Ring Allee van Rosendaal tevens tot scheiding dienende tusschen de Heiden behoorende aan de Mark van Dieren, Spankeren en die van de Mark van Rheden en Worth-Rheden."¹⁾

1) Wij hebben eerder gespeurd naar deze grenslijn en hebben toen de Lange Juffer daarvoor aangezien, zie A&H no 112. Daarvoor gaarne onze verontschuldiging.

Koepel op de Kaap - de Steeg.

*Berk Vent. Dit koepeltje was op een heuvel bij een veld van zijn Paap - maar nu
op gevent. Hij liep dat je heel zacht en gekoogen zult zijn, een kant ykman
a. dat je goed op Paap zult passen. Het is het niet Paap? Hier heb ik
in de heide van oud lang koning en gien in kallen en in selkvoort. Het
in de heide van de Paap en de Paap.*

Aansichtkaart van rond 1900 van de koepel op de Kaap, die in 1899 met fanfare muziek in gebruik is genomen. De koepel, waaruit men een fraai uitzicht had over de IJsselvallei, was het doel van vele wandelingen. In die tijd was het gebruikelijk de uitgebreide groeten op de voorkant van de aansichtkaart te schrijven.

Om het startpunt van de waarnemingen exact aan te geven zij vermeld dat we het vinden op 250 meter ten zuiden van het kruispunt van de Lange Juffer en de Rozendaalse Ringallee in de Imbosch. Vanaf dat startpunt liep de grenslijn een eind weegs globaal parallel aan de Lange Juffer in oostelijke richting.

Wanneer we van het parkeerterrein aan de Lange Juffer naar de Elsberg lopen vinden we op de rand van bos en hei nog een wal, die daar de grens zal hebben gevormd. Hij kruiste dan verderop de toen nog niet aanwezige Burgemeester Bloemersweg en vervolgde dan ten oosten daarvan en globaal parallel daarmee, tot de naar het westen uitstekende rand van Het Asselt. Dat is iets ten noorden van de huidige Posbank. Rechtsom daarom heen ging hij verder, waarop hij ongeveer bij Koepel De Kaap de huidige Beekhuizenseweg bereikte.

Ook deze was in 1822 nog niet aangelegd. Wel was toen het tracé van de Diepe Steeg vanaf De Steeg tot iets ten zuidwesten van de Lappen Deken aanwezig. Hier sloot de reeds beschreven grenslijn - de grens dus tussen de gemeenten Rheden en Dieren - bij aan en volgde de Diepe Steeg tot aan de IJssel. De Diepe Steeg is naderhand opgenomen in de aanleg van de huidige Beekhuizenseweg en in het dorp De Steeg zijn enkele wijzigingen in de straatnamen aangebracht.

Vervolgens liep de grenslijn temidden van de IJssel, die toen uiteraard nog een grote bocht maakte. Omdat het inkorten van die bocht en het daarmee eventueel samenhangende verleggen van de lokale grenslijn voor dit onderzoek van geen betekenis zijn, veroorloven wij ons, daaraan nu voorbij te gaan.

Onze belangstelling keert echter weer terug waar ongeveer in het verlengde van de Lentse Steeg een "sloot" de IJssel bereikt. Deze sloot en de Lentse Steeg vormden samen een deel van de grenslijn tussen de kadastrale gemeenten Rheden en Velp. En die grenslijn liep verder, omhoog langs de huidige begraafplaats, langs de Kamerdalseberg en via verschillende hoekige bochten en hier en daar goed herkenbaar door lanen, naar Hotel Beekhuizen. Een eindje bovenstrooms van die plaats kruiste hij de Beekhuizensebeek en liep via de Breulen naar de Rozendaalse Ringallee, die verder de grens vormde (en nu nog) van hier tot het punt waar de opnemings van de grens is begonnen.

Secties

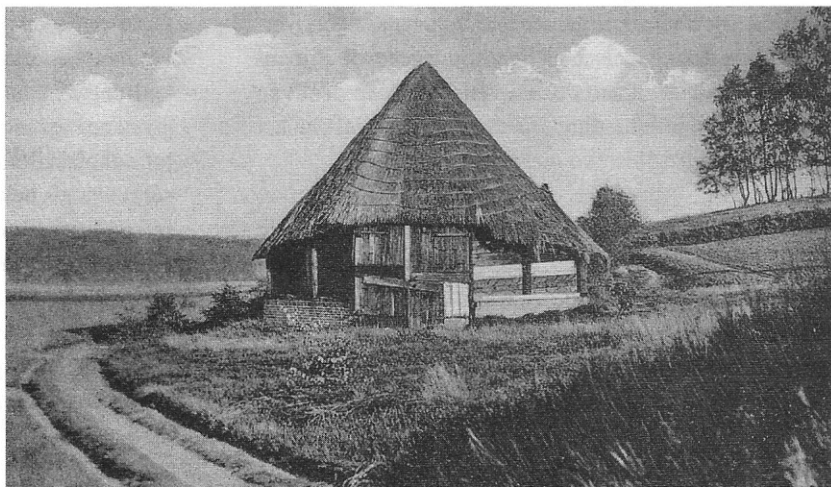
Natuurlijk gebeurde bij het vaststellen van het kadaster veel meer dan alleen het bepalen van de grenslijnen van de kadastrale gemeenten. Het kadaster diende immers als basis voor het vaststellen van bepaalde belastingheffingen. Daarvoor moest van ieder afzonderlijk perceel de grootte en de ligging worden vastgelegd, de verwachte opbrengsten en uiteraard de eigenaar ervan of de vergelijkbare belanghebbende. Ditzelfde moest gebeuren met de gronden, behorende tot een mark, ook al was voor een dergelijk gebied geen opbrengst, noch een vaste genietter daarvan vast te stellen.

In 1822 werden natuurlijk ook de ligging en de grootte van de markengronden van Rheden en Worth-Rheden vastgelegd. We hebben aldus een schitterende informatie over de toenmalige gegevens en we zullen proberen die toestand - die uiteraard zou duren zolang de mark nog niet verdeeld en/of nog niet ontgonnen was - in beeld te brengen.

Voordat tot de perceelsaanduiding werd overgegaan werd de gemeente in secties verdeeld, ieder aangeduid met een letter en naam, aldus: geheel noordelijk de sectie A, de Heide. Gaande langs de grenslijn met de loop als van de zon kwam men in sectie B: Rheder Oord. Verder langs de IJssel lag sectie C, het Rhesche Laag, dan Sectie D, Rheden en geheel westelijk Sectie E, Herikhuizen. We willen proberen de ligging, de grootte van deze secties en de structuur, voor zover deze op de mark van toepassing zijn, nader te beschrijven. Daarbij zal nauwelijks aan een bepaalde mate van globalisering zijn te ontkomen, maar dat zal ongetwijfeld de duidelijkheid vergroten.

Bekijken we de zuidkant van de gemeente dan valt het bij de beschrijving van de percelen in de kadastrale atlas op dat ten zuiden van de straatweg Arnhem - Zutphen geen markengronden voorkwamen. Dat betekent al dat we de secties C en D, respectievelijk Rhesche Laag en Rheden voorlopig buiten beschouwing kunnen laten.

Schaapskooi Worth-Rheden

Een verder punt van eenvoud is dat het gehele noordelijk part van deze kadastrale gemeente, tot één sectie (A), is gerekend. Voor de afscheiding van deze van andere secties heeft men zelfs geen duidelijke kentekens in het terrein kunnen vinden. Men heeft die afscheiding gelegd langs een denkbeeldige lijn, welke loopt vanaf een punt op de Rozendaalse Ringallee, op de westhelling van de Zijpenberg tot de westelijk punt van Het Asselt, waar - we meldden het reeds - ook de oostelijke buitengrenslijn van het onderhavige gebied aansluit.

Daarmee is ook het deel van de later aangelegde Beekhuizenseweg, dat loopt van de Zijpenberg tot De Posbank - eigenlijk tot Het Asselt - bij de Sectie A gevoegd. Wanneer we ons op zouden stellen in het wilde gebied¹⁾ waardoor deze lijn is getrokken, met ons gezicht naar het zuiden en staande op het punt waar de Heuvenseweg deze lijn kruist, dan hebben we aan onze linkerkant - aan de oostkant dus - de sectie B, Rheder Oord, ten oosten begrensd door de Beekhuizenseweg, alias Diepe Steeg. Verder rondgaand vinden we een stukje IJssel, vervolgens een deel van de Rijksstraatweg en vandaar de Heuvenseweg als omsluiting van Sectie B. Rechts, dus aan de westzijde, ligt dan de sectie E, Herikhuizen, omringd door de Heuvenseweg, een deel van de Rijksstraatweg, de Lentsche Steeg, en de nogal hoekige grenslijn tussen de kadastrale gemeenten Velp en Rheden. Vervolgens de Rozendaalsche Ringallee, tot aan de Zijpenberg en vandaar tot aan de Heuvenseweg een deel van de denkbeeldige scheidingslijn tussen de sectie A en het overige gebied.

We zagen het al: de gehele sectie A met een oppervlakte van 853 ha is markengebied. Daar sluit als zodanig naadloos bij aan een stuk heide van 117 ha, uit de sectie B, dat zijn oostelijke begrenzing vindt tegen de gronden op de Valkenberg.

BIJNA AAN HET EINDE . . .

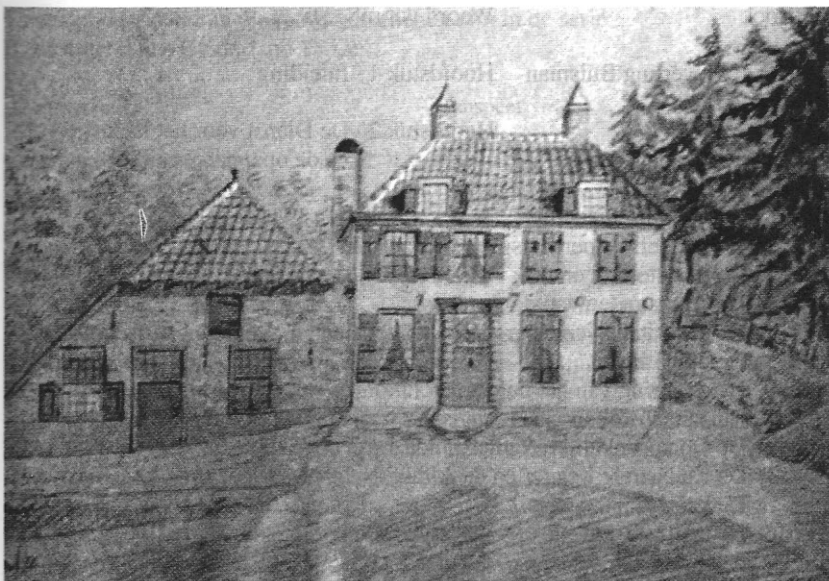

Aan het einde van 't jaar en het einde van het leven. De oude werker heeft in zijn heele leven zijn heide zoo gaarne opgezocht. Hier is hij nu als markgenoot bezig, gebruik te maken van zijn behouden rechten en vergaart achter het landgoed Heuven heide voor den stal.

Illustratie met tekst uit een eindejaarskrant van rond 1900

1) Deze standplaats is op de kaart op pagina 29 aangegeven met (X)

De situatie op Herikhuizen ligt wat moeilijker. Herikhuizen was een landbouwenclave tussen de markengronden. De oppervlakte daarvan bedroeg 191 ha, zodat hier in vrijwel één blok 1161 ha aan markengronden lag met wisselende lengte- en breedtematen, ieder wel oplopend tot enkele kilometers. In de kadastrale atlas werden de percelen omschreven als heide met enig houtgewas en zand. Lichten we er een zeer bijzonder deel uit en wel het Herikhuizer Veld, dat naar de noordzijde wordt afgesloten door de weg van de Zijpenberg naar de Posbank, tegenwoordig een deel van de Beekhuizenseweg, dan moet het wel duidelijk zijn, dat een in bepaalde tijden gepropageerde landbouwkundige ontginning van markengronden, voor dit gebied een aan utopie grenzende gedachte moet zijn geweest.

Midden Heuven

Het beeld dat de kadastrale gemeente Rheden oproept is dat van een overwegend woest en ongecultiveerd noordelijk gelegen gebied dat ongeveer de helft uitmaakt van die gehele gemeente. Het loopt wat "getand" naar het zuiden uit, alwaar zich op de overgang enkele families van adellijke herkomst vestigden. In de secties C en D was tussen mark en rivier - een terrein met wederzijds verschillende, maar wel wisselende ongerieven - een met vernuftige aanpassingen gezegende agrarische gemeenschap actief.

Dat beeld doet tevens denken aan een bewuste insluiting van het markengebied in één van de in 1812 onder Frans bewind ingestelde communes, de gemeenten dus, die ten basis zijn gelegd als werkeenheid voor het kadaster, in dit geval de gemeente Rheden.

Begin van de ontbinding van de Rheder Marken

Aanvankelijk zijn de beide Rheder Marken één organisatie geweest die op een naderhand onbekende tijd uit elkaar is gevallen, In dit verband vinden we meegedeeld dat de gehele mark in 1807 nog onder één bestuur viel maar dat in 1833 ieder deel - de Rheder Mark en de Worth-Rheder Mark - een eigen bestuur had.

In het algemeen wordt opgegeven dat de mark in 1595 werd opgericht, toen een soort markenboek werd overhandigd. Er zijn echter aanwijzingen dat een dergelijk boek reeds in 1474, na de eerste Holtspraak is verstrekt, waardoor de mark in één ruk meer dan 100 jaar ouder zou worden. Zijn oprichtingsdatum is daarmee ook meer in overeenstemming met het ontstaan van andere marken.

De buitengrenzen van de gezamenlijke marken hebben we al beschreven en zijn dus bekend, maar ten aanzien van een gedeelte van de binnengrenzen bleef twijfel bestaan. Men was wel steeds van gedachte dat deze grensscheiding begon op het punt, waar de Holtbankseweg uitkomt op de straatweg. De grens "loopt dan eerst via de Holtbankseweg, voorbij het schaapschot, langs het bosch van Ketjen, de heide door, over de Wildgraaf, langs de Rozendaalsche Dennen en verder tot het einde van de Bruil van de heren Lüps." Dat is nabij de Zijpenberg. Ongetwijfeld zullen echte speurders nog wel in staat zijn dit deel van het traject geheel of deels terug te vinden. Maar verderop zijn van deze grens met geen zekerheid enige punten in het zand of de heide aan te wijzen. En "omdat (.....) de scheiding naar de zijde van de Imbosch loopt, zo zou van de uithoek van de Bruil een lijn, recht door het zand tot de Imbosch moeten worden getrokken tot scheiding van de beide marken."

De vraag bleef echter tot welk punt van de Imbosch, tot de oostelijke of tot de westelijke. Waarschijnlijk stamt deze onbekendheid uit de tijd dat dit gebied nog onderhevig was aan zandverstuivingen, een tijd dus waarin het aangeven van de grens nog moeilijk, maar ook niet interessant was.

De beide marken hadden de dreigingen uit de negentiende eeuw om uit economische of politieke overwegingen te worden opgeheven rijkelijk goed doorstaan. Maar op 2 mei 1904 ontving de markenrichter, de heer Mr Joan Sigismund Wurf Bain, een brief van de heer Dr. Hendrik ten Cate Hoedemaker, eigenaar en bewoner van de Valkenberg. Deze protesteerde tegen de wijze van verhuur van het jachtrecht op de mark. Hij toonde zijn teleurstelling over het feit dat hij als markgenoot geen jachtrecht kreeg en dreigde met het aanvragen van verdeling van de mark zoals dat was bedoeld in de betreffende wet van 1886.

Uit alles bleek een weinig soepele verhouding tussen de eigenaren van de Valkenberg en het markenbestuur. Ook eerder had die scheve verhouding kennelijk al bestaan. Dat maken wij op uit de verkoop op 20 november 1837 van 60 roeden markengronden aan Mathys Westendorp van De Valkenberg. Binnen de markenorganisatie was de bepaling dat markengronden niet verkocht mochten worden algemeen bekend en gerespecteerd.

Als dat wel gebeurde was er zeker sprake van een "noodgeval": zoals bij voorbeeld een gespannen situatie, die moest worden geslecht. Overigens, geheel los hiervan moet er al vaker opheffing of een poging daartoe van de Rheder marken, aan de orde zijn geweest. In een amicaal schrijven daarover van 16 december 1885 schreef de heer J.G. Gregory uit Den Haag "Aan de Commissie voor de verdeling van de Mark van Rheden", over een aantal problemen die bij verdeling moeten worden opgelost. Des te merkwaardiger is het dat die brief dateert uit het jaar, voorafgaande aan dat waarin de markenwet werd aangepast. Vermoedelijk was de heer Gregory bekend met de aanstaande wijziging van de Markenvet van 1886 en met de inhoud daarvan. Dat zou hem de indruk hebben kunnen geven dat met de invoering van die wet alle nog bestaande marken direct opgeheven zouden worden.

Moeilijke onderhandelingspositie

Verdeling van de Rhedermark was de eis, die Ten Cate Hoedemaker in mei 1904 aan het bestuur van de mark voor legde. En dus moest de markenrichter,

Mr. Joan Sigismund Wurf Bain, raad schaffen en actie ondernemen. Hij overlegde op 3 augustus 1904 met de markgenoten, wat er tegen die dreiging viel te doen. De conclusie was met de heer Ten Cate Hoedemaker in overleg te treden. Niet Wurf Bain zelf, maar een deputatie uit de vergadering pleegde dit overleg, echter zonder enig resultaat. Dat noodzaakte om op 24 augustus 1904 opnieuw te vergaderen.

Het resultaat daarvan lezen we in de nummers van 6 en 27 augustus 1904 van het Weekblad voor de gemeenten Rheden en Doesburg. In beide vonden we een verslag van daartoe opgeroepen vergaderingen van de markgenoten van de Rhedermark. De zeer verwarde stemmingen bij die vergaderingen geven de indruk dat de markgenoten nog niet wisten en zeker niet beseften waar het over ging. Aanvankelijk bleek dat bestuur en leden zich opstelden tegen de verdeling. Echter, met 23 stemmen vóór en 20 stemmen tegen, en ongetwijfeld tegen ieders bedoeling in, kreeg het bestuur opdracht instemmend te reageren op de eis van Ten Cate Hoedemaker. Wel werd een commissie afgevaardigd voor overleg met hem, maar men schijnt zich niet bewust te zijn geweest dat - als deze niet van zijn eis wilde afzien - tot ontbinding van de mark zou moeten worden overgegaan. Een en ander had tot gevolg dat de opheffingsprocedure in 1906 werd vervolgd.

En dat gebeurde dan ook prompt De Rechtbank te Arnhem gelastte de verdeling bij vonnis van 22 april 1907. In hoger beroep heeft het Hof te Arnhem dit vonnis bij zijn arrest van 8 januari 1908 bevestigd. Er werd nu verdeling "gelast van de gronden uitmakende de Rhedermark te Rheden." Met betrekking tot de naam stelling besliste het Hof, dat het voor een vordering tot verdeling van gronden krachtens artikel 3 der Markenvet niet nodig is dat de gronden anders worden omschreven dan als van oudsher. Immers de naam Rhedermark geeft evengoed aan waar deze gelegen is dan de namen van een gemeente of een stad of dorp dat doen.

*Een mooi voorbeeld van een scheidings-
weg omzoomd door berken*

Ook een ander bezwaar werd niet gehonoreerd. Het betrof het argument van de niet bekende grenslijn tussen de beide marken. En omdat een wettige overdracht van terrein met een niet bekende grenslijn niet mogelijk zou zijn, zagen de rechtskundige adviseurs van de mark hierin een mogelijkheid van bezwaar. Het weinig eervolle argument van de afwijzing was dat het euvel een gevolg was van een verzuim van de beheerder en dus niet als bezwaar tegen de verdeling van de marken kon gelden (H.R. 28 juni 1909).

Ten Cate Hoedemakler kreeg op 28 september 1909 op zijn beurt bericht dat verdeling van de mark werd bevolen en de volgende dag werden Wurfbain en zijn medebestuurders opgeroepen om op 8 oktober om 10.30 uur naar het Paleis van Justitie te Arnhem te komen. Er zou dan een Commissie van Bijstand worden aangewezen van drie of vijf personen, bij voorkeur markgenoten en landgenoten. Deze commissie zou, samen met de R.C. (Rechter Commissaris), worden belast met het toezicht op de gang van zaken tijdens de procedure van de opheffing van de mark. De taak van deze Commissie was, in tegenwoordige termen gesteld, het stroomlijnen van de totale procedure. We hebben het nut van deze Commissie echter niet kunnen vaststellen. De vijf lokale leden hebben geen - in ieder geval geen vermeldbare - taken uitgeoefend. Als zo'n 20 jaar later de commissie tot activiteiten wordt geroepen blijkt nog één ervan in leven te zijn. Voor de rest moet ze dan echter worden aangevuld. Ook blijkt weinig van resultaten uit het contact met de Rechter Commissaris, Mr. Quintus, zo er ooit contact is geweest. Alleen in een later stadium, ter zake van de verdeling der gelden, maar dan voor de "kleine" markgenoten in negatieve zin.

"Lijsten"

Met de afwijzing van hun bezwaren van 1909 tegen de opheffing van hun mark moesten de markenrichter, het bestuur, maar ook de markgenoten van de Rhedemark verder gaan met de opheffingsprocedure. De gang die zij moesten maken voor de uitslag van de procedure, zo van 1904 tot ca 1909, mocht dan lang lijken, wat zij nog moesten gaan doen zou nog meer dan drie maal zo lang blijken. Voorzien moest namelijk worden in lijsten met de namen van door de wet erkende markgenoten, aan welke lijsten ieders rechten en plichten ten tijde van het definitieve einde van de beide marken zouden kunnen worden ontleend.

Hoe moeilijk hadden zij het met de "lijsten"! Eerst was er één ingediend met ruim 200 namen. Later kwamen daar nog een vijftigtal "losse" kandidaten bij. Intussen bleek het nodig zich nogmaals over hun rechten te buigen.

Eén van de juristen opperde een mogelijkheid tot bezwaar en wel op basis van bewezen gebruiksgenot voor de dorpsgenoten. Was het gebruiksgenot een recht of hield het slechts verband met het gebruik van onroerend goed van een geërfde? Gesteld werd "dat van oudsher iedere ingezetene van het dorp Rheden, hoezeer geen markgenoot zijnde, krachtens zijn ingezetenschap, ongestoord openlijk genot had gehad van de Rhedemark, welk genot in hoofdzaak bestond en nog bestaat in het vrijelijk halen van het zoogenaamde voerhiet, plaggen en zand, terwijl daarmee gepaard ging het recht om tegen betaling vee in te scharen op het weiland der mark, deel te nemen aan de houtverkopen en dat dit genotsrecht op de goederen der mark ondubbelzinnig was d.w.z. den ingezetenen van Rheden toekwam of ook door hen werd uitgeoefend, in volstrekt onbepaalde mate, althans in zulk eene mate, die alleen verband hield met hunne persoonlijke behoeften en het door hen uitgeoefend wordend bedrijf en in die mate van genot niet slechts verband hield met het bij hen in huur of gebruik zijnde onroerend goed van een geërfde in de mark."

De betreffende jurist doet deze uitspraak aan de hand van artikel 24 van de merkenwet. Dat geeft aan dat "zij die krachtens ingezetenschap tot het genot gerechtigd waren, blijven zulks voor wat betreft het aan de gemeente of afdeling bedoelde aandeel, tenzij hun recht wordt afgekocht tegen schadeloosstelling." En hij vraagt voorbeelden te geven dat dat artikel van toepassing is. Op 29 mei 1919 - dat is vijf jaar nadat de betreffende jurist de mogelijkheid tot bezwaar opperde - zegt de Hoge Raad dat het niet kan beslissen, zolang ieders recht in de mark nog niet vast staat."

Het spreekt vanzelf dat tegen dergelijke achtergronden het opstellen van lijsten met de namen van markgerechtigde personen een uitermate moeilijke onderneming was, vooral omdat werd verlangd dat ieders aandeel in de merkenrechten ook in die lijst moest worden vermeld.

Worth Rhedermark

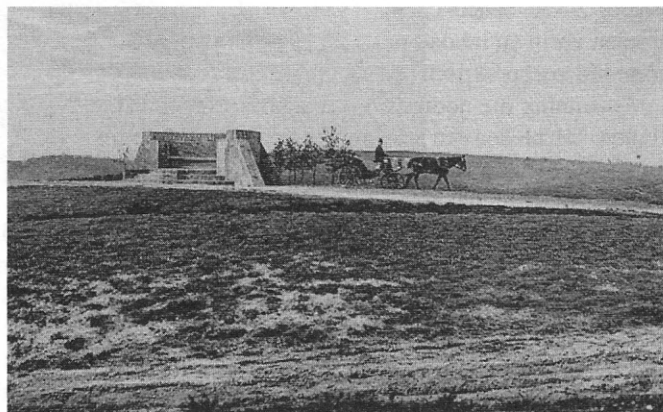
We gaan nog even kijken bij de Worth Rheder mark. We komen dan de heer Lüps tegen, de ene keer met een brief aan Wurfbain, waarin hij aanspoort tot een markenverdeling, een andere keer met een dwangbevel tot hetzelfde doel. Hij werd daarbij uiteraard geconfronteerd met het bestuur van de beide marken. Wij krijgen de indruk dat het Worth-Rhedense bestuur wat rustiger, maar ook wat geraffineerder, omging met haar taakuitvoering dan dat van de Rheder Mark. Dat kwam onder andere tot uitdrukking, toen de eigenaar van Biljoen zijn voornemens wenste te effectueren en markgenoot wilde worden.

De Rechtbank van Arnhem moest uitspraak doen over de vraag wat nodig was om te worden opgenomen als deelgerechtigde van de mark. In haar uitspraak van 1 oktober 1925 overwoog zij daarbij dat de heer Lüps al in 1910 een eis tot verdeling van de mark Worth-Rheden had ingesteld en dat de rechtbank op 28 september 1911 de verdeling had gelast. Dat vonnis werd op 25 juni 1912 door het Hof te Arnhem bevestigd. Lüps had op de eerste bijeenkomst van markgenoten opgegeven gerechtigd te zijn voor 238 ha + 4 schaapsdriften.

Het meenemen van een groot-grondbezitter in de bestaande markenorganisatie zou in de kleine Worth-Rheder mark echter tot moeilijkheden kunnen leiden. Het bestuur vond daarop een elegante oplossing. Niet het door hem (Lüps) opgeven grondbezit zou volgens dat bestuur zijn merkenrechten bepalen maar zijn verhouding tot de anderen. En zo werd hij - op basis van het totale aantal markgenoten van 90 stuks, ieder onafhankelijk van zijn grondbezit recht hebbend op 1/90 deel van de markrechten - deelachtig in één negentigste deel van de totale rechten in de Worth-Rheder Mark. Zulks in plaats van ca 3/4 deel, dat volgens hem zou overeenkomen met het deel van zijn gronden, die hij buiten de Mark zou bezitten. Lüps tekende op basis van die verdeling beroep aan, dat door hem gewonnen werd! Hij werd echter wel gecorrigeerd in de mate van zijn recht, omdat hij dat berekende mede op basis van zijn bezit aan bos- en heidegronden, die niet golden voor de toedeling van merkenrechten. We komen hier nog nader op terug.

Het idee eigenaar te zijn van zo'n groot deel van de merkenrechten aanbrengeende gronden had hem reeds in 1907 al verleid tot het voorstel hem jaarlijks een deel van de mark in eigendom af te staan, waarvan hij dacht ieder jaar een twintigste deel in cultuur te kunnen brengen, terwijl de rest nog door de geërfden zou kunnen worden gebruikt. De volgende dag meldde hij dat hij op dezelfde basis de gehele Worth-Rheder mark wel wilde kopen.

*Het tweede en laatste deel
in het komend nummer*

De Posbank 1918

Opening tentoonstelling "Zuinigheid met vlijt....."

Arend Bulder

De grote en zeer enthousiaste belangstelling voor de opening van de jubileumtentoonstelling op vrijdag 16 januari 2004 in het Rhedense gemeentehuis, vormde de kroon op het werk van samenstellers en inrichters. Bijna een jaar lang historisch materiaal bij de bevolking losweten is één ding; daaruit een tentoonstelling samenstellen én inrichten is iets heel anders. Je kunt van tevoren nog zoveel bedenken, maar tijdens het selectieproces groeien vorm en inhoud pas echt en moet je in relatief korte tijd veel praktisch realiseren. Dat geeft de onmisbare spanning die nodig is om er als werkgroep uit te komen - we bleken een goed functionerend team te zijn.

Uitgangspunt: uit het verzamelde materiaal, foto's, teksten en gebruiksvoorwerpen, een aantrekkelijke expositie samenstellen - in themavorm - die voor de kijker een sfeerbeeld van het dagelijks leven in onze dorpen rond 1954 zichtbaar en voelbaar moest maken. Al selecterend ontstonden drie categorieën: aan de wand, in de vitrines en in de vrije ruimte.

Daarnaast boden schermen de mogelijkheid tot presentatie van eveneens themagewijs samengestelde collages waarvan tijdschriften als Libelle en Katholieke Illustratie en kopieën van lokale kranten de bron vormden. De werkgroep wist voor dit laatste Hanneke Bulder (professioneel styliste) te strikken zodat de werkgroep zelf gezwind met selectie en aanvoer van voorwerpen uit de jaren vijftig aan de slag kon.

Met assistentie van de werkgroep Tentoonstellingen Gemeentehuis van de Alliantie (de Rhedense stichting voor kunst & cultuur die o.m. de programmering van tentoonstellingen in het gemeentehuis verzorgt) en met wederom de onmisbare hulp van Hanneke Bulder, werd het geheel vervolgens in enkele dagen ter plekke gecomponeerd.

Als ergens het cliché “moe maar voldaan” op van toepassing is, dan is het wel op onze werkgroep in haar race tegen de klok. Maar vrijdagmiddag klokslag 4 uur was de tentoonstelling “klaar” (hoewel zelfs tijdens de opening mensen ons verrasten met attributen die als nog een plekje kregen), precies op tijd om de eerste bezoekers te ontvangen.

Even na vijven luidde de huidige voorzitter van het bestuur van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal, Elise Olde Rikkert, in haar openingswoord de officiële start van het jubileumjaar in.

Vervolgens sprak wethouder Jansen van de gemeente Rheden. Het was duidelijk dat hij als lid van de vereniging de Oudheidkundige Kring een warm hart toedraagt. Ook toonde hij grote waardering voor de enthousiaste inzet van inwoners uit de gemeente Rheden met betrekking tot vrijwilligerswerk in het verenigingsleven. Met name de Oudheidkundige Kring doet in dit opzicht van zich spreken: onlangs kreeg zij de publieksprijs van de Rabobank!

Eregast van de dag was de derde spreker, de heer van Oosten Slingeland, mede-oprichter en eerste voorzitter van de Oudheidkundige Kring. Bijzonder verheugd was hij te kunnen constateren, dat de Oudheidkundige Kring in de afgelopen 50 jaar is uitgegroeid tot een bloeiende vereniging met meer dan 450 leden! Na zijn gedenkwaardige slotwoorden: “Als mede-oprichter en eerste voorzitter heb je dan toch niets meer te wensen...., maar dat ik dit jubileum zelf mee mag maken, stemt me nog gelukkiger”, verklaarde de heer van Oosten Slingeland de tentoonstelling officieel voor geopend.

Dat je als lid van de Kring oud kunt worden, bewees ook bestuurslid van het eerste uur, de heer Steven Jansen, die eveneens aanwezig bleek te zijn.

Nog lang bleef men rondlopen, kijken, herinneringen ophalen, nakletsen. Een compilatie van jaren 50 muziek deed mensen spontaan meezingen, soms zelfs even mee-swingen; al met al een zeer geanimeerde middag. Een glunderende bezoeker verwoordde het als volgt:

“Weet u wat ik zo leuk vind, meneer: iedereen lacht!”

BESTUURS mededelingen

*Alle leden van de Oudheidkundige Kring
Rheden - Rozendaal van harte gefeliciteerd
met het 50 jarig jubileum van de Kring!!*

De eerste festiviteit ter gelegenheid van dit jubileum, de opening van de *tentoonstelling Zuinigheid met vlijt*, was een feestelijke gebeurtenis mede doordat u in grote getale aanwezig was. Door de werkgroep 1954 is hard gewerkt en er is veel tijd besteed om deze tentoonstelling te realiseren; het verzamelen van de vele voorwerpen, het optekenen van verhalen uit 1954, het inrichten van de tentoonstelling etc. Hulde voor: Tineke Cretier, Ietje ten Holte, Arend Bulder, Frank van Heusden en Walter de Wit.

Van de Alliantie kregen we, via Ietje ten Holte, een map: *Rhedense kunstenaars* in beeld, 27 kunstkaarten voor ons archief.

Wethouder Jansen van de gemeente Rheden sprak een openingswoord en de opening van de tentoonstelling werd verricht door de heer J. van Oosten Slingelandt, mede oprichter van de Kring en voorzitter van het eerste uur. Het was een goed begin van het jubileum jaar.

In de vorige A&H vertelde ik u dat de Kring was genomineerd voor de *Vrijwilligersprijs* van de gemeenten Rheden en Rozendaal in samenwerking met de Rabo-bank. Het is niet bij een nominatie gebleven. We hebben de *Publieksprijs*, aangeboden door de Rabo-bank, in ontvangst mogen nemen. Deze bestaat uit een oorkonde en een bedrag van 400. Het bestuur is er erg blij mee vooral vanwege de erkenning van het vele werk dat door alle vrijwilligers binnen de Kring wordt verzet en ook de euro's zijn zeer welkom, zeker in dit jubileum jaar.

Marianne Poorthuis neemt afscheid van het bestuur tijdens de komende algemene ledenvergadering van 25 maart. We hebben nog geen opvolging voor haar gevonden. Mocht u iemand kennen of zelf belangstelling hebben voor een functie in het bestuur dan horen we dat graag van u. We zoeken vooral naar iemand die enigszins bekend is met het documenteren van verzamelingen, schenkingen voor ons archief.

De verzameling Kolkman is weer uitgebreid dit keer met onder meer gegevens over en uit het archief van de nu verdwenen Juliana van Stolbergschool uit Rheden en gegevens betreffende de 'Bouwvereniging Rheden'.

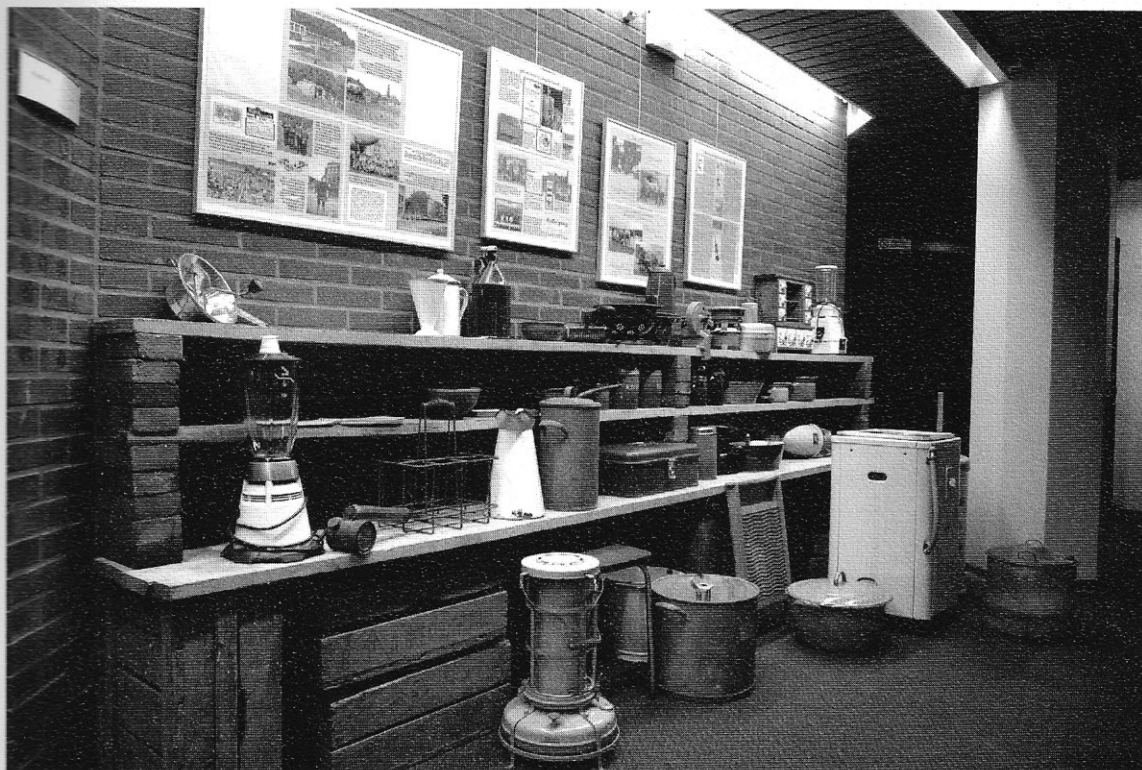
De heer en mevrouw *Schoenmaker uit Zutphen* hebben besloten afstand te doen van hun zeer uitgebreide verzameling historisch materiaal over de gemeenten Rheden en Rozendaal. Een eerste deel mochten we reeds ontvangen: krantenknipsels en nieuwsfeiten, per dorp gerangschikt, die de periode 1950 - 2003 beslaan. Aan de schenkers veel dank!

De *jaarvergadering 2004* op 25 maart zal zijn in de Oude Jan te Velp, aanvang 7.30 uur. Voorafgaande aan de vergadering zal de heer A. Broere uit Didam vertellen over: Winter aardigheden, Winter narigheden. Het bestuur hoopt dat u in grote getale acte de présence zult geven op deze algemene ledenvergadering 2004!

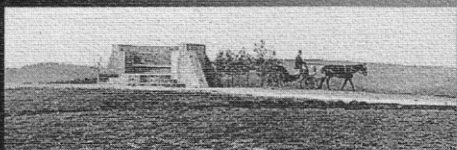
Elise Olde Rikkert
voorzitter

Tentoonstelling “Zuinigheid met vlijt” Gemeentehuis Rheden

Foto Marc Pluim

Openingstijden:
De tentoonstelling
“Zuinigheid met
vlijt” op de eer-
ste verdieping van
het gemeentehuis
Rheden in De Steeg
is dagelijks te be-
zoeken tijdens de
openingstijden van
het gemeentehuis,
op vrijdagmiddag 5
maart is het gemeentehuis
gesloten.
De tentoonstelling
wordt gehouden tot
en met vrijdag 5
maart met een kleine
onderbreking van
dinsdag 10 februari
tot en met 19 fe-
bruari in verband
met het afscheid van
burgemeester Koek.

*Ambt & Heerlijkheid
een uitgave van de
Oudheidkundige Kring
Rheden - Rozendaal*

50 Jaar Ambt & Heerlijkheid

1954-2004 Oudheidkundige Kring

Oudheidkundige Kring Rheden - Rozendaal 50 Jaar

Vijftig Jaar Oudheidkundige Kring Rheden